

VIGILIA

1999/5

Keresztény századok – a 16. század

Tanulmányok a harmadik skizmáról, a Trentói zsinatról,
a jezsuita rendről és a katolikus irodalomról

Kelemen János Dante Isteni színjátékáról

Beszélgetés Jancsó Adrienne-nel

LUKÁCS LÁSZLÓ:	A párbeszéd egyháza	321
----------------	---------------------	-----

KERESZTÉNY SZÁZADOK — A 16. SZÁZAD

SZAKÁLY FERENC:	A harmadik skizma százada	322
GÁRDONYI MÁTÉ:	A Trentói zsinat teológiai jelentősége	335
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY:	A Trentói zsinat és Magyarország	339
MOLNÁR ANTAL:	A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon	348
ÁCS PÁL:	Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában	360

SZÉPÍRÁS

KELEMEN JÁNOS:	Pensa, Lettor (Dante olvasója)	375
KERESZTES SZENT JÁNOS:	A lélek sötét éjszakájában elviselt szenvedés hasznáról (Részlet és folytatás a <i>Második könyvből</i>) (Takács Zsuzsa fordítása)	380

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

BODNÁR DÁNIEL:	Jancsó Adrienne-nel	388
----------------	---------------------	-----

SZEMLE

	(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	397
--	---	-----

A párbeszéd egyháza

Húsz évvel ezelőtt jelent meg II. János Pál pápa első enciklikája, a *Redemptor hominis*. Az írás: helyzetelemzés és programadás. Az új pápa maradéktalanul vállalta a II. Vatikáni zsinatot, s közvetlen elődeinek, XXIII. János és VI. Pál pápának örökségét. VI. Pál nyomdokában folytatni kívánta a párbeszédet „kifelé” az emberiség egészével, de szembe akart nézni azokkal a „bajokkal” is, amelyek „belülről kínozták” az egyházat. Tudta jól, hogy „az egyház nem mentes a belső nehézségektől és feszültségektől”, de bízott benne, hogy ma már érettebbé vált a „szellemek megítélésében”.

Legfontosabb céljaként a katolikus egyházon belüli és a keresztények közötti egység erősítését jelölte meg a pápa, de fontosnak nevezte a nem keresztény vallásokkal és a nem hívőkkel folytatott párbeszédet is.

Két évtized után le tudjuk már mérni, mit sikerült a pápának megvalósítania a terveiből. A katolikus egyházon belül megszilárdultak a kollegiális vezetés fórumai: a rendszeres időközökben tartott püspöki szinódusok immár állandó gyakorlattá váltak. Az ökumenikus párbeszéd is számos jelentős eredményt hozott, bár a teljes egység még mindig csak távoli remény. Ma is igaz az, amit a pápa akkor leírt: „Keresnünk kell az egységet, nem hátrálva meg az úton levő vagy az útközben felmerülő nehézségek előtt.”

Az enciklika újat hozott mind tartalmában, mind formájában. A pápa nemcsak a zsinatokra hivatkozott, hanem a „kortárs filozófusokra” is; nemcsak Krisztus megváltásának misztériumát fejtegette, hanem elemezte „korunk emberének” reményeit és fenyegetett helyzetét is. „Vajon az ember mint ember jobbá válik-e a fejlődés végrehajtása révén, azaz lelkiileg érettebb lesz-e, emberi méltóságának jobban tudatára ébred-e, lelkiismerete parancsának jobban engedelmessé válik-e, bőkezűbb lesz-e mások, főleg a szegények és a betegek iránt, készebb-e segítséget nyújtani a rászorulóknak?”

Húsz éves pápasága alatt II. János Pál a világ legjelentősebb erkölcsi tekintélyévé vált, messze túl az egyház határain. Főleg a szociális és gazdasági, társadalmi és emberi viszonyokról adott elemzéseit találtak széles körű visszhangra a nem hívők körében is. Az egyház „az ember igazi szabadságának őrzőjének” bizonyul szerinte a világon: segíteni akarja az embert evilági boldogulásában és túlvilági üdvösségének elérésében is.

A harmadik skizma százada

SZAKÁLY FERENC

Szubjektív megjegyzések a 16. századról

Született 1942-ben Zalaegerszezen. Egyetemi tanulmányait az ELTE magyar-történelem szakán kezdte és történelem-levéltár szakán végezte. 1967-től a Magyar Nemzeti Múzeum, 1977-től az MTA Történettudományi Intézete munkatársa, 1986-tól tudományos tanácsadója. 1992-ben a nagydoktori fokozatot *A magyar jogszolgáltatás és jogigazgatás a török hódoltságban* című dolgozatával nyerte el. 1980-tól a História rovatvezetője.

A három egyházszakadás

Az emberiség történelmének legfontosabb folyamatai természetesen nem igazodnak az utókor által preferált évszázados felosztáshoz. Ráadásul nincs olyan század, amelyet egyetlen folyamat leírásával elégségesen jellemezni lehetne. A 16. század szellemi — ha tetszik: transzcendentális — mozgásainak legszembetűnőbbike azonban kétségtelenül a reformáció kibontakozása és a különböző felekezetek küzdelme volt (amely mellett és amelyen keresztül persze az előző századból származó humanizmus is erősen hatott). Ugyanakkor politikátörténeti kifutásában messze jellemzőbb a 16. századra az az előzővel pontosan ellenkező előjelű mozgás, amely a Habsburg-francia rivalizáláshoz, a kétpólusú Nyugat-Európa kialakulásához vezetett. Amikor tehát arra vállalkozunk, hogy Európa és benne Magyarország sorsát szellemi nyomvonalon ismertessük, a felhígulás megakadályozása érdekében jórészt le kell mondanunk más folyamatok tüzetesebb leírásáról. Vagyis: az egészből csupán az egyik — igaz, felettebb jelentős és távlatos — összetevőt ragadjuk ki.

A kereszténységben belüli — megghiúsult vagy a meglevő struktúrába integrált — mozgalmaktól megkülönböztetendő a *skizma*, amelyen azt a három *nagy egyházszakadást* értjük, amely ma is létező, számottevő részre szabdalta a kezdetben egységes kereszténységet:

1) A 325. évi Niceai (Nikaiai) zsinat kivetette a keresztény egyházból — amely eddig méltán rászolgált az egyház elnevezésre, hiszen valamennyi keresztényt egyesítette — a Szentháromság dogmáját és Jézus isteni mivoltát tagadó felfogás követőit, akiket — az irányzat meghatározó személyiségéről, Áriusz püspökről (†336) — *ariánusoknak* neveztek el.

Mindazonáltal Európa, Kis-Ázsia és Afrika határmezsgyéjén léteztek olyanok, akik a kisebbségben maradtak tanait vitték tovább.

2) 1054-ben a bizánci pátriárka és a római pápa kölcsönösen kiátkozta egymást, s ezzel közös erővel véget vetettek annak az illúzióknak, miszerint a kezdetektől fogva eltérő *decentralizált* keleti (ortodox) illetve *centralizált* formában szerveződött nyugati (katolikus) egyházrész látszategysége továbbra is fenntartható. Paradox módon a Rómából elvben központilag irányított és igazgatott nyugati változat bizonyult nyitottabbnak és rugalmasabbnak a

társadalom és a politikai hatalom felől érkező kihívásokra, mint a látszatra egyenrangú konstantinápolyi, alexandriai és jeruzsálemi *pátriárkák* által vezetett ortodox egyházon lassan elhatalmasodott xenofóbia és bezárkózásra való hajlam. Ezen egyház *világi feje* (*védnöke*), a mindenkori *bizánci császár* — az általa könnyűszerrel befolyásolható *egyetemes zsinaton* keresztül — messze kevesebb önállóságot s még vezetőinek is kevesebb kísérletezési szabadságot nyújtott, mint a *pápaság*. Jellemző, hogy a görög keleti egyház egyetlen számottevő belső dogmatikai vitája arról folyt, hogy szabad-e a templomokban emberábrázolásokat elhelyezni. (Az e körüli nézeteltérés hosszú háborúskodásba [726-843] torkollott.)

Európában a nyugati és keleti egyház közti határ hajszálpontosan egybeesik a nyugat- és kelet-európai mentalitás és társadalomszerveződés határával, ami azonos volt a középkori Magyar Királyság déli és keleti végeivel. Miközben Kis-Ázsiában és a Közel-Keleten a *muszlim terjeszkedés* erősen leszűkítette mind Bizánc, mind pedig az ortodox egyház befolyási övezetét, az utóbbi nyugati határa — jóllehet e határokon kívül is éltek ortodoxok (a Magyar Királyságban románok és szerbek) — lényegében mindmáig átjárhatatlannak bizonyult. A végveszélybe került Bizánc császárai politikai megfontolásból egyszer-másszor (1439-ben, 1453-ban) ugyan hajlandóak voltak egyes katolikus dogmák látszat-elismerésére, ún. *uniós törekvések* azonban mindannyiszor megbuktak az ortodox hierarchia és a nép elkeseredett ellenállásán. A reformáció is hiába próbálkozott keleti misszióval, bár a szászok is, az erdélyi fejedelmek is gondoskodtak román nyelvű protestáns szellemű bibliafordításról. Végül is Róma uniós törekvéseit a lengyel és az erdélyi határok mentén kísérte némi szerencse a görög katolikus egyház létrehozásával.

3) Az immár csak a nyugati egyházon belül lezajlott — a jobb híján 1517-hez kötött — szakadás, a *reformáció* nem kevesebb, mint féltucat „bevett” egyházra robbantotta szét az addig — legalábbis látszatra — egységes nyugati kereszténységet. A protestáns felekezetek közül a legtöbb követője a lutheri (*lutheránus, evangélikus*) tanoknak akadt; ezek jószerivel egy tömbben helyezkedtek (helyezkednek) el a Német-római Birodalom (utóbb Németország) középső és északi részein, Skandináviában). Híveik száma ma 70–80 millióra tehető. Követőinek számát tekintve nem sokkal marad el mögötte a Kálvin felfogásához közelálló, *helvét* hitvallásból sarjadt *református* egyház sem, amelynek Skóciában, Észak-Németalföldön, Svájcban és Magyarországon voltak és maradtak erős hadállásai. A francia *hugenottákat* sikerült már a 16. században visszaszorítani és a lengyelországi hitújítást a 17. században visszafordítani — enélkül talán Európa egész felekezeti képe is az ő javukra alakult volna. Tízmilliók tömegek követték az *anglikán* vallást a Brit-szigeten és az egykor angol gyarmatokon. Az ún. kisebb egyházakra (*baptisták, metodisták, pünkösdié* stb.) itt nem térünk ki.

Visszatérve a háromszáz évvel ezelőtti történetekhez: a reformáció diadalmenetének századában az új mozgalom dinamizmusa látszatra kevés esélyt hagyott a megújulásra a kritikus években változtatásra képtelennek tetsző katolikus egyház számára. A vulgárateista történeti propaganda az inkvizíció intézményén keresztül érvényesített erőszakkal magyarázza, hogy a hitújítás sem az Ibériai-félszigeten, sem Itáliában nem tudta megvetni a lábát. Tény, hogy a reformációval szimpatizáló gondolkodókat mindkét helyről könnyörtelenül elüldözték, ám az is tény, hogy a sajátos hatalmi viszonyok között élő, politikailag széttagolt Itáliában egyetlen olyan fejedelem vagy városközösség sem akadt, aki vagy amely vállalta volna az új tanok patronálását. (Többek között azért, mert a pápaság itt rendkívüli politikai súllyal bírt: az avignoni kor [1309–1377] megmutatta, mit ér nélküle Itália — katolicizmus nélkül viszont nincs pápaság.) Miközben Rómában változatlanul nagyobb figyelmet kaptak a pompás reneszánsz építkezések — ez Michelangelo kora is —, mint a lelki élet, sorra tűntek fel olyan szociálisan elkötelezett papok, misztikusok és szervezők, akiket Róma sorozatban emelt szentjei közé (az oratoriánus rendet megalapító Néri Szent Fülöp, a kármelita rend női ágát reformáló Avilai Szent Teréz; Borromei Szent Károly milánói érsek, a jezsuita Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc). Itáliában sorra alakultak a belső megújódást jelző új szerzetesrendek: a theatinusok, a barnabiták, a szomaszkaiak, az irgalmasok, a nőknél a leánynevelésre „szakosodott” orsolyiták, illetve a vizitációs nővérek stb. (Igaz, ezek együttesen sem váltak olyan népszerűvé, mint a jezsuiták vagy — a már a következő században alakult — tanító piarista rend. A jezsuita rend 16. századi szentjei közül megemlíthetjük még Canisius Szent Pétert, Bellarmino Szent Róbertet, Gonzaga Szent Alajost.) A szentek — közülük többen — Avilain és Loyolain kívül például Keresztes Szent János, Alcantarai Szent Ferenc, Istenes Szent János — ibériai származásúak voltak, és jobbra ott is működtek. Pedig a Spanyol Királyságban könnyen az inkvizíció elé kerülhettek volna ugyanazokért az elvekért és cselekedetekért, amelyekért utóbb a szentek sorába emelkedhettek, ám az erőszak önmagában nyilván itt sem lett volna elég egy nagyobb társadalmi mozgalom gyors felszámolásához, amennyiben ilyen jelei egyáltalán kibontakoztak volna. Ibériában 1492-ben fejeződött be a muszlimok elleni háború, a *Reconquista*, amelyben a katolicizmus kiváló összetartó erőnek bizonyult.

A reformáció terjedése

A reformáció különféle mozgalmi megalapításuk után oly hévvel estek egymásnak, mintha a katolicizmussal már egyáltalán nem is kellene számolniuk. Nézetkülönbségeik minden esetben a Szent Iratok értelmezésében mutatkozó eltérésekből adódtak. A reformáció apostolai között nem találunk két olyant, aki ugyanazon *locust* azonosképpen értelmezte volna. Mika Waltari szar-

¹Mikhael Hakim
Budapest, 1967. II. 188.

kasztikus megfogalmazása szerint „a vizzálykodás minden eretnekség természetes lényegéhez tartozik, mert ha egyszer forgatni kezdik a betűket, akkor az egyik az egyik betűt, a másik a másik betűt változtatja meg, még végül minden betű széthull, és a próféta kijelenti, hogy Isten egyenesen az ő szájából szól”.¹

Martin Luther tanításai jó sáfárra találtak Philipp Melancthon személyében, aki elkészítette az ágostai hitvallásúak addig hiányzó oktatási programját is. Ezzel szemben a ma egységesnek érzett református szemlélet alapjainak létrehozásánál — a kétségtelenül kiemelkedő Jean Calvin mellett — még legalább féltucatnyi lelkes (például Theodor Beza, Johannes Brenz, Henrich Bullinger, Huldreich Zwingli stb.) bábáskodtak. Még cifrábban alakult a Szentháromság-tagadók meglehetősen szűk térre korlátozott története. Bár a felekezet alapítójának Miguel Serveto spanyol orvosnak autoritását senki sem kérdőjelezte meg, az egyes antitrinitáriusok — egyébként sokszor a kor legeredetibb gondolkodói — hovatovább afféle laza vitakörként kezdték tekinteni az egyházat, amely egyes részek leválásához vezetett, sőt immár csaknem az istentagadás határmezsgyéjéig szaladt előre.

A fejlődés irányát egyébként nem az újonnan alakuló egyházak bomlékonysága, hanem — sok tévút ellenére is — a gyors intézményesülés jellemezte. Nehéz eldönteni, hogy ez siettetette-e a reformáción belüli gyors meghasonlást, vagy ellenkezőleg: az utóbbi kényszerítette ki a gyors intézményesülést, ahonnan már csak egyetlen lépés volt hátra az eredeti rugalmasság elvesztéséig, a hierarchia megmerevedéséig.

**Egyházi és világi
hatalom**

A protestáns egyházak elődjüknél messze jobban beleágyazódtak a társadalomba, ám ennek fejében feladták szuverenitásuk jelentős hányadát. Kezdetben akadtak olyan reformátorok, akik szolgálati helyük afféle *teokratikus* köztársasággá alakítására törekedtek, amelyben a lelkész a városi magisztrátus fölé nő, a mindennapi élet szintjéig normákat szab a polgároknak. Klasszikus példaként a Genfeti autoritér módon kormányzó Kálvin esetét szokás emlegetni. Bár másutt — nálunk például a Partiumban (Melius Juhász Péter Debrecenben) és Erdélyben (Dávid Ferenc Kolozsvárott) — is akadtak hívei ennek az elképzelésnek, ők alapvetően félreértették a reformációhoz kapcsolódó hatalmi allúziókat.

Bár nyilván igaztalan lenne számítással gyanúsítani az új hit követőit szegődött valamennyi fensőbbiséget, legtöbbszörük kétségtelesen nem a hitbéli meggyőződés, hanem a páratlan kisajátítási alkalom vonta erre az oldalra. A szétesett katolikus egyházi testületek gazdátlanul maradt vagyona részben az uralkodók, részben a helyi közösségek birtokába ment át. Előfordult, hogy ahol a bomlás nem következett be a „kívánatos” gyorsasággal, maguk az érdekelt gondoskodtak az egyházi testületek mielőbbi felbomlásáról. Hogy ez milyen végletekig mehetett, azt a VIII. Henrik (1509–1547) által végrehajtott *anglikán* „reformáció” illusztrálja: azokat a szerzeteseket és

papokat, akik ragaszkodtak (volna) elveikhez, egyszerűen lemészárolták. (Angliában nemcsak az egyházi vagyont, hanem magát az egyházat is államosították: az anglikán egyház feje maga a brit uralkodó lett, aki évszázadokon át éberen őrködött az „igazi hitvallástól” való minden eltérés felett.)

Laza egyházszerkezet

A protestánssá vált közösségekben — a legnagyobb városoktól a legkisebb falvakig — az egyház a helyi magisztrátus irányítása és felügyelete alá került, a pap pedig a közösség (persze megkülönböztetett tekintélynek örvendő) alkalmazottjává vált. Mivel az egyház — a hívek alapítványait leszámítva — külön vagyonnal nem rendelkezett, s az egyházi fensőbbség funkcióját gyakorló *zsinatok* legfeljebb megrovással illethették a lelkéssel méltatlanul bánó magisztrátust, a prédikátor és tanítója teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került. (A központosított katolikus hierarchia — ha nem is elvszerű, ám mindenestre hatékony — védelmet nyújthatott a „frontokon” szolgáló papoknak.) A gyors egyházszerveződés ellenére a protestáns felekezetek nehezen találtak rá önszerveződésük útjára, s végül is a területi alapon szerveződött *egyházmegyék*, lettük *egyházkerületek* egymástól teljesen függetlenül működő halmozában egyesültek, amely híján volt az egységes fellépésre ösztönző erőnek és kényszerítő eszköznek. Nemcsak nemzetközi egyeztető fórumuk hiányzott, hanem sokáig az ugyanazon országban kialakult egyházkerületek között is csak alkalmoszerű kapcsolatfelvételt kellett sor.

Abban, hogy a protestáns egyházszervezet nem éppen a legszerencsésebb formában kristályosodott ki, nyilván közrejátszott az is, hogy a reformáció hullámai csaknem egymásra torlódva söpörtek végig a kontinens nyugati felének középső és északi részén. Az egyházszervezet átgondolatlanságán túl kifejezésre jut ez azon nyilvános viták hangvételében, néha visszataszító mellékkörülményeiben is, amelyeket az új felekezetek immár nem a katolikusokkal, hanem egymással folytattak. A lutheri tanoknak még viszonylag elég idejük maradt a letisztulásra, a kálvini irányzat nyomában azonban már megalakult a radikálisabb Biblia-értelmezésből született Szentháromság-tagadás (aminek mérsékeltebb irányzataiból később az *unitárius* egyház kialakult). Aligha véletlen, hogy a „legendásan” legbrutálisabb személyi leszámolásra a kálvini és az antitrinitárius gondolat atyja közt került sor. Mint ismeretes, Genf feletti hatalmával visszaélve Kálvin 1553-ban a városi tanáccsal máglyára küldette a spanyol-francia Miguel Serveto-t, pedig ő azzal a szándékkal utazott ide, hogy példaképével az általa felfedezett következtelenségek ügyében tanácskozzék. A hitbeli ellenvélemény ilyen módon való elhallgattatása ugyan nem vált bevett gyakorlattá — bár a magyarországi hódoltságban is volt rá példa 1574-ben —, de mindenütt tovább élte a hitviták éppenséggel udvariasnak és korrektnek addig sem mondható hangnemét.

A Trentói zsinat

A katolikusok — leszámítva Franciaországot, amelyről külön is

szó lesz — rövid kísérletezés után lényegében kimaradtak az Európát lázban tartó vitákból, amelyek tagadhatatlan szellemi pezsgést (is) gerjesztettek. Miután a Trentói zsinat (1545–1563) bebizonyította, hogy a pápaság — nem feltétlenül jóhiszemű — kísérlete az egyház egységének helyreállítására visszavonhatatlanul meghiúsult, a katolikus egyház a meghasonlás állapotába került. Miközben a főpapok többsége továbbra is egyházfejedelmeként és mecénásként élt (sokan még fel sem szenteltették magukat), a távolabbra látók inkább belső reformokkal igyekezett magát versenyképesé tenni, amelyhez némi ösztönzést kaptak az egyébként nagy megszakításokkal folyó zsinat határozataiból is.

A Francia Királyság

A hitbéli meghasonlás egyedül a Francia Királyságot sodorta hosszabb pusztító polgárháborúba. Franciaországban hozzávetőleg a lakosság egyharmada szegődött a hazájából Svájcba üldözött francia Kálvin tanaihoz, miközben a többség katolikus maradt. Az évtizedekig tartó összecsapás-sorozatnak csupán egyik mozzanata volt az 1572. évi (ún. Bertalan-éji) vérfürdő, amelynek során Párizsban és szerte az országban három éjszaka több ezer hugenottát irtottak ki.

A Szent Bertalan-éji vérengzés például elsősorban az 1550-es évek óta nagy befolyással bíró Caspar Coligny tengernagy „kiiktatását” célozta, amit egyébként az úgyszintén tüzes hugenotta Henrik navarrai királynak IX. Károly király (1560-1574) leánytestvérével aznap rendezett házasságkötése tett sürgetően „aktuálissá”. A „vallásháború” számtalan olyan francia bel- és külpolitikai érdek ideológiai lepleként szolgált, amelynek vajmi kevés köze volt a hitbéli meggyőződéshez. E lepelben éppúgy megbújhattak egyes főúri klánoknak a központi hatalom elleni lázadásai, tartományszerzési törekvései, mint a Franciaországgal délen, keleten és északon is határos Spanyolország, valamint a pápaság beavatkozási kísérletei. A francia királyok ugyanis mindeközben csendben építgették a Rómától viszonylag függetlenített *gallikán* egyházat, amire — elsősorban a jezsuiták közvetítésével — a pápaság csaknem olyan indulattal reagált, mint a hugenották létezésére.

A szélsőséges francia helyzetet mi sem illusztrálhatja jobban, mint hogy két egymást követő *katolikus* királyt — III. (Angoulême) és IV. (Bourbon) Henriket (1574–1589, 1589–1610) — a pápa-párti Katolikus Liga távolította el merénylettel. A küzdelemnek voltak olyan évei, amelyekben úgy tűnt, a Francia Királyság részeire hullik szét. Az érdekek és a magántörekvések reménytelenül összegabalyodott csomóját végül a Bourbon-dinasztia megalapítója, Henrik navarrai (itt: II. Henrik, 1572-től) király metszette át. A hugenották legmegbízhatóbb támasza és menedéke a kis pireneusi királyság volt. Henrik 1589-ben úgy döntött, hogy a korona megszerzésének érdekében (sokadjára, de immár véglegesen) — legalábbis színleg — a katolikus egyház (igaz, nem minden tekintetben) hűséges híve lesz. („Párizs megér egy misét” —

mondotta állítólag.) Ezzel megmentette Franciaország egységét, és megindította az expanzív világhatalommá válás útján, ám egy-szersmind cserbenhagyta egykori hitsorsosait, akiknek erejéből a következő században már csak egyre gyengülő utóvédharcokra futotta.

A schmalkaldeni vallásháború

Egészen rövid volt viszont az 1546/1547. évi ún. schmalkaldeni vallásháború, amely a Német Birodalomban zajlott le. A Biroda-lom szilárdabb központi kormányzatának helyeslői és ellenzői eleve a hitbéli megoszlás mentén szerveződtek. A szász választó-fejedelem (Martin Luther patrónusa), a braunschweigi herceg és az anhalti gróf, valamint tizenegy alsó- és felső-német város 1531-ben lépett szövetségre a függetlenségüket és vallási szabad-ságukat fenyegető V. (Habsburg) Károly császár (1519–1556) ellen a háborúnak nevet adó thüringiai városban. Az ún. schmalkalde-ni cikkelyeket maga Luther fogalmazta (1534). Az ellenpártnak csak 1538-ra sikerült létrehozni a pfalzi palotagróf (majd választó-fejedelem), a württembergi herceg és a kölni érsek vezette katoli-kus Szent Ligát. Bár a belháború megindulását — amely kiterjedt a cseh korona országaira is — az is motiválta, hogy a schmalkalde-ni szövetség elzárkózott a Trentói zsinaton való részvételtől, a háborúnak végülis arról kellett döntenie, hogy a császár tényleges ura lesz-e birodalmának, vagy hatalmát továbbra is az egyes tar-tományurakkal — főleg a hét választófejedelemmel — való költ-séges egyezkedés útján gyakorolja.

Harcok Európa uralmáért

Az összecsapás sajátos eredményt hozott. A császár hatalma Ibérián és Németalföldön túl Észak-Afrika bizonyos részeire és a Földközi-tenger medencéjére, valamint Amerika felfedezésre váró hatalmas térségeire is kiterjedt. Érthetőképp mérhetetlenül bosz-szantotta, hogy a Német-római Birodalom sajátos politikai viszonyai folytán a dunai Habsburg-tartományokkal nem érintkezhet tetszése szerint, s így nem hozhat létre az Atlanti-óceántól az Adriáig terjedő, Toledóból központilag irányítható egységes világbi-rodalmat. A császár — akárcsak korábban Itáliában — megnyerte a háborút, ám elvesztette a békét. A tartományurak ugyanis to-vábbra is megőrizték önálló cselekvőképességüket, amelyet az ún. harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békerendszer (1648) végle-gesített (reménytelenül kitolva a német egység megvalósulását).

A vallási köntösbe öltöztetett francia és a német belháború te-hát pontosan ellenkező eredményre vezetett, mint azt várni lehet-tett. A reménytelennek tűnő helyzet felé sodródó Franciaországot felemelte, a korlátolatlanságra törő császári hatalmat pedig visz-szaminősítette, ami utóbb a gőgös Spanyolország leértékelődését, majd a 17-18. század fordulóján bukását is maga után vonta. Ugyanakkor mérhetetlenül felértékelte a dunai Habsburg hatalmi konglomerátum világpolitikai súlyát, hogy a kedvesezett V. Ká-rolyt 1558-ban nem fia, II. Fülöp spanyol király (1556–1598), ha-nem öccse, Ferdinánd cseh és magyar király (1526–1564) követte

a császári trónon. Ezt Bécs urai — egy megszakítással (az 1740-es években) — egészen 1806-ig birtokolták, s nagy támaszuk volt mind a keleti, mind a nyugati fronton vívott harcaikban. Paradox módon a két nagy („vallás”)háború egyaránt a katolicizmus kontinensnyi léptékkal mérve is jelentős megerősödését hozta. Hovatovább Franciaországból, az ibériai és az itáliai országokból és tartományokból egybefüggő katolikus tömb alakult, amelynek a Német Birodalomban is akadtak számottevő „diaszpórái”. Ilyen területileg egységes erőkoncentrációt a protestánsoknak nem sikerült létrehozniuk, sőt alkalmi összefogásaik sem eredményeztek ilyet.

A harmadik skizma történései igazolni látszanak azon angolszász és német történészek vélekedését, hogy az egységes egyház kedvezőbb kerete lehetett volna az elodázhatalan reformoknak, mint a több alegységre hullott keresztény közösség. Egyesek szerint a katolikus egyházon belül kibontakozott szellemi mozgások messze távlatosabbak lehettek volna, mint amit a reformáció eredményezhetett.

A katolikus egyház magában hordozta a reformáció csíráit. A reformáció végső fokon elsősorban a Szent Iratok rekonstruálására irányuló forráskritikából nőtt világtörténelmi jelentőségű mozgalommá. A kezdeményezés érdeme azé a — meglehetősen zárt és kis — humanista céhé, amelynek tagjai családtagként tartották számon egymást, s jórészt egyházi beneficiumok jövedelméből éltek, mint a kritikus és kételkedő európai gondolkodás úttörője, Rotterdami Erasmus (1467–1536). Ő rendezte sajtó alá az *Új Testamentum* görög szövegét (1516) — egyben az Újszövetség első nyomtatott kiadását —, amelyet a „hivatalostól” jócskán eltérő kommentárokkal látott el.

Bibliafordítások

Számos ponton kontinuitás mutatható ki a művelődés azon területein is, amelyeket a reformáció legsajátabb vívmányaiként szokás emlegetni: így az anyanyelvűség és az oktatási rendszer kiterjesztésében. A közfelfogás Luther német bibliafordításához (1522, 1534) köti az anyanyelvűség mint program kezdetét, valójában azonban „csupán” szerves folytatása volt azoknak a reformáció előtti kísérleteknek, amelyek a nem latin nyelvű irodalom megerősítésére irányuló kísérletekhez kötődnek. (Így például nálunk a karthauzi körben keletkezett ún. *Érdy kódex* [1527] is a Biblia magyar fordítását hiányolja.)

Az Európa csaknem összes országára kiterjedő bibliafordítási láz azonban minőségileg különbözött saját előzményeitől. Nemcsak azért, mert a fordítási munkálatok — amelyek nálunk 1590-re, a *Károli Bibliával* fejeződtek be — állandó filológiai ellenőrzés és éles felekezet-közi viták közepette folyt, hanem elsősorban azért, mert az egész folyamat egy jól átgondolt program része volt. A kezdődő reformációnak ugyanis múlhatatlanul szüksége volt a tömeg támogatására, ehhez pedig elengedhetetlenek voltak az anyanyelvű nyomdatermékek. Ahogy Dévai Bíró Mátyás (is) megfogalmazta az első

magyar ábécéskönyv, az *Ortographia Ungarica* (1539) előszavában: „Meg kell azt nekünk tanulnunk, hogy olvashassuk minnyájan az Szentírást, tudakozhassunk az Isten akaratjáról, és hogy ennyi sok tévelgésbe legyen mihez támaszkodnunk.” Az anyanyelvűsítési program azonban nemcsak a Szent Íratok, hanem más, „könnyebb műfajok” népszerűsítésére is kiterjedt.

Oktatásügy

Úgy hisszük, inkább a kutatások hiányát, mint a történeti valóságot tükrözi az a koncepció, miszerint a gyakorlatilag minden településre kiterjedő népoktatási szervezet a reformáció jegyében épült volna ki. Még az erősen szórt magyar forrásanyag is arra mutat, hogy a plébános már a reformáció előtt is gyakran alkalmazott tanítót (*rektort*), aki aligha csak latinul próbálta a parasztyerekek fejébe verni az írás, az olvasás és számolás alapelemeit. Igaz, az alapszinthez sokhelyütt — például nálunk — nem csatlakozott megfelelő közép- és felsőfokú folytatás.

A reformáció újításai benyomásunk szerint inkább a közép- és felsőfokú iskolahálózat továbbépítésében érvényesültek. (A kettő szorosán egymásra épült; a legtöbb protestáns egyetem „csupán” teológiai képzéssel megfejelt kollégiumnak tekinthető.) Akár így, akár úgy, a „csonka” univerzitások gombamód szaporodni kezdtek előbb német nyelvterületen, utóbb, a 17. században Németalföldön és Angliában is. A hallgató általában nem abban a tanintézetben fejezte be tanulmányait, ahol megkezdte például a magyarországi peregrinusok — mint elnevezésük is mutatja — a rendelkezésükre álló pénz szabta időben a lehető legtöbb helyre egykeztek eljutni.

A katolikus tömbben kezdetben nem növekedett látványosan a legmagasabb rangú tanintézetek száma; igaz, a létezők teljesebbek voltak, mint a protestánsokéi, s például alapos jogi és orvostudományi ismeretekhez is csak ezeken lehetett jutni. (Itt végeztek a híres Szentháromság-tagadó orvosok is.) Alaposan megváltoztak a viszonyok a jezsuita rend kollégium-hálózatának kiépülésével. Az önkritikusabb szellemű protestánsok már a 17. század elején elismerték, hogy a jezsuita iskolák színvonalasabbak a sajátjaiknál.

Max Weber hipotézise

A reformáció legjelentősebb egyetemes történeti hozadéka éppen a választási lehetőségek kitágítása, a szellemileg megoszlott, többpólusú Európa kialakulása. Vagyis végső soron: az igazi nyereség maga a választási lehetőség volt, ami megannyi, a mai értékrendbe torkolló változás kiindulópontja lett. Amennyire bizonyos, hogy a reformáció — éppen a játéktér mérhetetlen kibővítése révén — hatalmas lépés volt a polgárrá válás útján, annyira tarthatatlannak tűnik az a Max Weber nevével fémjelzett elmélet, amely a protestáns etikából eredezteti a klasszikus kapitalizmust (és viszont). Mint Franciaország példája mutatja, nemcsak a katolicizmus fennmaradása, hanem az ennek érdekében végzett pusztítás sem tudta elválni a polgárság hatalomra jutásának útját ott, ahol ennek gyökerei mélyre nyúltak. Magyarországi példákön (is)

illusztrálható, hogy a katolikus egyház éppúgy jó kerete lehetett a dinamikus városi (nálunk: mezővárosi) fejlődésnek, mint a protestáns(ok). Vagyis: Weber divatos koncepciója egyes földrajzilag körülhatárolt területek sajátos viszonyaira szabottnak bizonyul.

Végezetül illik szólni arról is, hogy e változások hogyan jelentkeztek hazánkban, mert Magyarország nem egyszerűen mellék-hadszíntere, hanem érdekes színfoltja, külön fejezetet érdemlő része a 16. századi egyetemes reformáció történetének.

A rendkívül érdekes már az is, hogy a reformáció recepciója mily pontosan leképezi Magyarország etnikai és — jóval részlege-
sebben — társadalmi viszonyait. A német föld felől érkezett híradásokra, a dolog természeténél fogva, először az itteni — elsősorban királyföldi és barcasági — németek reeagáltak, akik csakhamar csatlakoztak Luther követőihez. A döntésük — akárcsak a szepességi szászoké és a felvidéki német városoké — véglegesnek bizonyult. S olyannyira hatásosnak, hogy a környezetükben élő, értelmiség nélküli szlovákság jó részét is sikerült a kiépülőben levő evangélikus egyházba terelniük.

A magyar társadalomból először a nagybirtokos arisztokrácia soraiból érkeztek helyeslő visszajelzések; a magyar társadalom többi rétege hosszasan húzódozott a váltástól. A nagybirtokosok figyelmét egy-egy külföldön iskolázott lelkész vagy tanító irányította a kibontakozó változásokra, akik az 1530-as években inkább természetes érdeklődésből, semmint anyagi gyarapodás reményében fogadták be a magyarok számára egyébként idegenül ható — „német” — tanokat. Megjegyzendő még, hogy a *cuius regio, eius religio* elvnek az alattvalókkal szembeni érvényesítésére a Magyar Királyságban ritkán került sor. Az egyik leghatalmasabb főúr, Perényi Péter sárospataki várkapolnájában 1537-ben már a lutheri, a mezővárosban viszont még a régi gyakorlat szerint celebrálták az istentiszteletet.

Amennyire kezdetben bizalmatlanul figyelte a magyar népesség a fejleményeket, olyan gyorsan döntött a tömeges átállás mellett az 1540- és 1550-es évek fordulóján. Döntése az ágostai és a helvét hitvallásúak szembenállásának kiéleződése idejére esett, s bár a Dunántúlon és Északnyugat-Magyarországon maradtak magyarok által (is) lakott evangélikus egyházkerületek, a magyar népi közvéleményre főleg a kálvini tanítások hatottak. A század végére Magyarország lakosságának jó része protestánsná, a magyar népesség túlnyomó része pedig kálvinistává vált. A magyar reformáció győzelemre jutásában nagy szerepe volt az elmaradott magyarországi polgárosulás sajátos műhelyeinek: a mezővárosok tömeges csatlakozásának.

A magyarországi egyházi hierarchia sorsa sajátosan alakult a vereség után. A bécsi kormányzat — nemcsak a saját uralma alatt álló, hanem a török uralom alá került és erdélyi egyházmegyékben is — komoly erőfeszítéseket tett, hogy a megürült püspöksé-

geket folyamatosan betöltsék, s gondoskodni igyekezett arról is, hogy ezek bevételeik legalább egy részéhez hozzájussanak. Tizedszedési jogukat a Magyar Kamara vagy magánszemélyek bérelték — igaz, szinte jelképes összegért —, s még hódoltsági fekvőségeikből is kaptak kisebb-nagyobb adót. Mivel a keretek — s nemcsak főpapi szinten — megmaradtak, ám a hívek túlnyomórészt elvesztek, a bécsi központ és a magyar rendiség az állami adminisztrációban (pl. királyi helytartóként, kancellárként stb.) hasznosította a feladat nélkül maradt katolikus egyháziakat. E hatalmi pozíciók utóbb nagyban növelték a katolikus restauráció esélyeit. A főpapi címet viselők zöme persze a kevés fennmaradt — például a Nagyszombatba menekült esztergomi, valamint a győri és az előbb Jászón, majd Kassán székelő egri — káptalan kanonokaként jutottak feladathoz és megélhetéshez.

Antitrinitárius mozgalmak

A kálvinizmus pozícióit később az erdélyi és a partiumi magyar társadalomban egyre népszerűbb Szentháromság-tagadás veszélyeztette. Az 1560-as és 1570-es évek fordulóján futószalagon követték egymást az elkeseredett helvét-antitrinitárius összecsapások, amelyeket egyfelől Mélius Juhász Péter debreceni, másfelől Dávid Ferenc kolozsvári és Basilius István váradi lelkész folytattak le Debrecenben, Nagyváradon és számos más, kisebb városban.

Az antitrinitáriusok központjában, Kolozsvárott hatalmas szellemi tőke halmozódott fel. Az egyébként mindenünnen kizaszított Szentháromság-tagadók Európa minden szegletéből ide (és Dél-Lengyelországba) gyűltek, s a más felekezethez tartozókkal és egymás közt folytatott éles vitáik folytán — amelyek főként a protestáns területeken, nyomtatásban is terjedtek — nagy tekintélyt, másutt félelmetes hírnevet szereztek a befogadó Kolozsvárnak (és Krakkónak). Az itteni kollégiumot afféle antitrinitárius főiskolává fejlesztették, amely másik, lengyelországi főiskolájuk (Raków, 1652) bezárása után Európa egyetlen komoly antitrinitárius tanintézete maradt, mindmáig biztosítva az unitárius egyház fennmaradását.

A Szentháromság-tagadás megerősödéséhez nagyban hozzájárult, hogy az első erdélyi fejedelem, János Zsigmond (1540–1571), annak első tanácsosa, Bekes Gáspár és számos főúr is hívei közé tartozott. Ez azonban valójában inkább csak következménye, mint oka volt annak a politikai gyakorlatnak, amit János Zsigmond anyja, Jagelló Izabella az egyre bonyolódó erdélyi vallási helyzet kezelésére 1556 után kialakított, s amely, úgy tűnik, meglehetősen széles társadalmi támogatottsággal rendelkezett. Másként ugyanis nehéz lenne megérteni, hogy a szultáni erőszakkal önálló állami létre kényszerített Erdély — a középkori Magyar Királyság legvíszármaradottabb keleti része — milyen oknál fogva mutatott szokatlan toleranciát az új vallásokkal szemben.

Vallási türelem Erdélyben

Az erdélyi rendek ugyanis, amelyek jóval kiszolgáltatottabbak voltak az uralkodónak, mint magyarországi társaik a Habsbur-

goknak, engedelmesen megszavazták azokat a törvényeket, amelyek sorra emelték be az alkotmány sáncai közé a megjelent protestáns felekezeteket. Először az evangélikusokat, utánuk a helvét hitvallásúakat, majd 1567-ben — Európában egyedülálló módon — az antitrinitáriusokat, de megtúrték itt (1638-ig) az utóbbiak közül kivált szombatosokat, a Morvaországból idemenekült anabaptistákat és természetesen az ortodoxokat is (bár ez utóbbiak nem nyertek törvényes legitimációt).

Az egyházfejlődés kontinuitása mintegy példaszerűen tükröződik a még katolikusnak született Dávid Ferenc pályáján, aki egy mást követően mindhárom protestáns egyházban magas tisztséget töltött be, s végül azért végezte börtönben, mert még a Szentháromság-tagadást is olyan radikális irányba kívánta elmozdítani, hogy azt még hitsorsosai is túlzásnak minősítették. Ez már az egyébként buzgó katolikus Báthory István fejedelemsége (1571–1586) idejére esik, akiben volt annyi önmérséklet és bölcsesség, hogy a katolikus pozíciók erősítését a bevett protestáns vallások kirívóbb sérelme nélkül — ma úgy mondanánk: a törvényi háttér tiszteletben tartásával — kívánta előmozdítani. Igaz, politikai pozíciói sem voltak elég erősek ahhoz, hogy másként cselekedhessék.

A történetírás eddig kevés figyelmet szentelt a reformáció anyagi vonatkozásainak. A szerveződő erdélyi állam például kizárhatta a tulajdonképpen megszűnt katolikus hierarchia (elsősorban az erdélyi és váradi püspökség, valamint a kolozsmonostori konvent) vagyonát. Az erdélyi fejedelmi hatalom ugyanis azon alapult, hogy területén nem túrt a kincstárával összevethető magánföldesúri és egyházi birtoktömböt. A (többségében protestáns) fejedelmek — a katolikus Báthory Zsigmond kivételével — nem terjesztettek föl Rómának püspök-jelölteket, a Habsburg előterjesztés alapján kinevezetteket pedig nem engedték be egyházmegyéjükbe. (A megszűnt kolozsmonostori bencés konvent hiteleshelyi levéltára átalakult a fontos állami iratok őrzőhelyévé.) A kialakult helyzeten a katolikus Báthory-házból való fejedelmek is csak annyiban tudtak változtatni, hogy „belopták” Erdélybe a jezsuitákat, akiket aztán hol megtúrtak ott, hol pedig kiűztek onnét. Így az erdélyi katolicizmusnak — a katolikus főurak udvarain kívül — a vallásilag megosztott Székelyföld és azon belül is a csíksomlyói ferences kolostor maradt az egyetlen bázisa.

A vallási megosztottság — például azáltal, hogy a szász evangélikusok sem a kálvinistákkal, sem a más nemzetiségű evangélikusokkal nem voltak szolidárisak — igencsak kedvezett annak a törekvésnek, hogy a fejedelmi hatalom ellensúly nélkül maradjon, és így szokatlanul nagyvonalú lehessen vallási kérdésekben. Persze az antitrinitarizmus is aligha kerül be a *recepta religiók* közé, ha nem nyeri el az ifjú János Zsigmond és környezete tetszését. Ebben hatalmas szerepe volt a diplomáciai szolgálatot is ellátó fe-

jedelmi orvosnak, Giorgio Biandratának, aki megakadályozta az ő mérsékeltőbb felfogásánál radikálisabb irányzatok előretörését.

A Magyar Királyság a 16. században veszítette el azt a küzdelmet, amit a délkeletről előrenyomuló oszmán-törökökkel másfél százada vívott. A sorozatos katonai vereségek és a politikai meghasonlás nyomán a korábban egységességéről híres királyság három részre hullott. Ezek közül kettő közvetve-közvetlenül a török érdekszférába került át, a harmadik egy világbirodalom ütközőzónájaként és tartományaként Nyugat-Európa legkeletibb bástyájaként működött. Magyarország középső részén a muszlim vallás olyan pozícióba jutott, hogy beleszólhasson az alattvalók vallási életébe (is). Mivel az iszlám — minden ellenkező híreszteléssel szemben — nem erőszakkal térítő vallás, befolyása azonban e téren alig-alig érvényesült. Közvetve is csak átmenetileg; a hódítók rövid kísérletezés után felhagytak azzal, hogy valamelyik felekezetet politikai megfontolásból előnyhöz juttassák. Itt is az oszmán berendezkedés alapvető princípiumát tartották szem előtt: hogy ha az adóztatás folyamatosságát és a belső békét nem veszélyezteti, minden közösség viszonylag szabadon szabályozhatja a saját belviszonyait. Mivel a magyarországi vallási meghasonlás — amely egyébként is viszonylag mentes volt a Nyugaton megszkott kísérőjelenségektől — nem veszélyeztette a princípium alkalmazását, nem sokat törődtek vele.

Paradox módon a vallási sokszínűség nem gyengítette, hanem erősítette a magyar társadalomnak a „török áfiummal” szembeni ellenálló képességét, sőt szorosabbra fonta a magyar kultúrát a nyugat-európaihoz kötő szálakat is. Miután, némi bizonytalankodás után, Luther is *Bluthund*nak, a kereszténység természet szerint való ellenségének nyilvánította (*Ein Heerpredigt*, 1532) a török hatalmat, a protestantizmus örökölte a hagyományos katolikus felfogást, meghíúsítván ezzel a Fényességes Portának a keresztény egyházszakadáshoz fűződő hódító reményeit. Luther felfogását valamennyi protestáns irányzat osztotta, csupán a német antitrinitáriusok egy csoportját sikerült megtéveszteni azzal, hogy a következetes egyistenhit rokonítja nézeteiket a valóban ezen az alapon nyugvó iszlámmal.

A széttagolt Magyar Királyság egyházai — közelről megtapasztalhatván a török uralom igazi természetét — egységesen elutasították a megszállókkal való együttműködés gondolatát. (Az erdélyi antitrinitáriusok is gyorsan útilaput kötöttek azon nyugati vendégek talpára, akik tanaikat összeegyeztetőnek vélték az iszlámmal; ezek rendszerint a Portán végezték renegátként.)

A magyar „értelmiség” immár nem egyetlen csatornán „közlekedett” Nyugat-Európával, mint 1517 előtt, hanem négyszeres kötődéssel kapcsolódott oda. A század végére azonban ismét a katolikus egyház vitte tovább a legelszántabban ellenfelei dinamizmusát...

A Trentói zsinat teológiai jelentősége

GÁRDONYI MÁTÉ

Született 1970-ben. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán és Rómában a Pápai Gergely Egyetem egyháztörténelem akultásán végzett. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának doktorandusza és Zselickislak plébánosa.

¹*Abschied von Trient. Theologie am Ende des kirchlichen Mittelalters*, Josef Bielmeier, 1969, Regensburg.

²im. 7-9.

³*Concilium Tridentinum*, 13. vol. 1901-1985, Freiburg im Br.

⁴Jedin, H.: *Geschichte des Konzils von Trient*, 1-4., 1951-1975, Freiburg im Br.

A katolikus reform

⁵Jedin, H.: *Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumbetrachtung über das Trienter Konzil*, 1946, Luzern.

Végre ismét elérkezett az ideje, hogy a Tridentinum aktualitásáról beszéljünk. A II. Vatikáni zsinat utáni teológiai útkeresés egyik hozadéka ugyanis, hogy sokan századunk egyházi megújulásával elmentés, terhes örökségnek ítélik a négyszáz évvel ezelőtti egyetemes zsinatot, illetve a trentói teológia nyakába varrják mindazt, ami túlhaladottnak tűnik az egyházban. Egy 1969-ben megjelent, neves szerzőket (Heinrich Fries, Norbert Lohfink, Karl Lehmann, Karl Rahner) felvonultató tanulmánygyűjtemény már címében jelzi ezt a programot: *Búcsú Trienttől — teológia az egyházi középkor lezárultával*.¹ A könyv bevezetőjét jegyző Josef Bielmeier szerint a Trentói zsinat a középkori teológiai pluralizmust uniformizált tanrendszerre silányította, s ezzel a teológus munkáját a Tanítóhivatal állásfoglalásainak ismételtetésére korlátozta. Az így létrejött „gettóban” nem volt lehetőség a párbeszédre sem az egyházon belül, sem ökumenikus alapon. A II. Vatikáni zsinattal azonban új korszak köszöntött a teológusokra is, hiszen visszanyerték az őket megillető kutatási szabadságot, s ez a katolikus hittudomány önértelmezésének megújulását vetíti előre...²

A zsinat eredeti céljainak és eredményeinek feltárását forrásanyag alapján³ Hubert Jedin végezte el.⁴

Jedin a zsinat értékeléséhez alapvető feltételnek tekintette a terminológia tisztázását, annak a fogalmi keretnek a megalkotását, amelyben érthetővé válnak a 16. század katolikus törekvései.⁵ A túlságosan leegyszerűsítő és ezért önmagában ideologikus *ellenreformáció* kifejezés kiegészítésére az — egyébként a protestáns Maurenbrecher által a múlt században „feltalált” — katolikus reform terminust alkalmazta, hogy ezáltal ne csupán az antiprotestáns megnyilvánulások kapjanak hangsúlyt, hanem a katolikus egyház belső fejlődésében megmutatkozó eredmények is. A *katolikus reform* — fogalmazott Jedin — az egyház reflexiója önmagára mivel saját belső megújulása által elérhetőnek látja a keresztény élet ideálját; az ellenreformáció viszont az egyház önkifejezése a protestantizmustól való elhatárolódásban.

A zsinat többszöri felfüggesztése, nehézkes lefolyása, az újra meg újra kiújuló feszültségek és lezárhatatlannak tűnő viták a kortársakban néha azt a benyomást keltették, hogy az egyház reformja végképp kudarcra ítélt vállalkozás. A zsinat sikere végülis négy, a kezdeti körülményeket lényegesen módosító változásnak köszönhető.

A reneszánsz pápaság hanyatlása

1. A reneszánsz pápaság hanyatlásával olyan egyházfők kerültek Szent Péter székébe, akik az egyház megújulásának előmozdítását elsődleges feladatuknak tekintették. Ez a fordulat egybeesett a Tridentinummal, hiszen a zsinatot összehívó III. Pál az előbbi csoportba tartozott ugyan, de már tudatosan törekedett a bíborosi kollégium reformszellemű megújítására. A zsinatot bezáró IV. Piusz és utódai (V. Piusz, XIII. Gergely, V. Szixtus) pedig pontifikátusuk fő céljává tették, hogy a reformhatározatokat átültessék a gyakorlatba.

2. A római kúria átalakulásával párhuzamosan a zsinaton részt vevő püspökök is kicserélődtek. Részben a generációs váltás hozta magával, hogy a kezdeti humanista ideálok (a vallási béke helyreállítása akár dogmatikai kompromisszumokkal is; a papi szerep mint értelmiségi foglalkozás; az igehirdetés prioritása) háttérbe szorultak, és teret nyert az a nézet, hogy nem érdemes mindenáron megegyezni a protestánsokkal, a zsinat célját inkább autonóm módon, a katolikus egyház belső reformjában kell meghatározni.

A spanyol példa

3. A zsinat sikeréhez döntően hozzájárult a *spanyolok* (főpapok és teológusok) növekvő befolyása. *Katolikus Izabella* ugyanis már fél évszázaddal korábban végrehajtotta a felső klérus reformját, amikor a püspököket lelkipásztori szempontok alapján nevezte ki. Ximenes de Cisneros bíboros működése nyomán pedig 1500 körül megújultak az egyetemek teológiai fakultásai, az egyetemi kollégiumok pedig a tervszerű papnevelés műhelyeivé váltak.

4. Végül lényeges változást jelentett a korábbi egyetemes és helyi zsinatokhoz képest, hogy Trentóban a *reform ügyét nem a doktrinális kérdésektől elkülönítve* tárgyalták, hanem azokkal szoros egységben. A 15. századi zsinatok például a klérus erkölcsének, öltözködésének, kötelességeinek különálló kánonokat szenteltek, Trentóban a papi életforma reformját az Eucharisztia szentségének és a szentmise áldozati jellegének tanításából fejtették ki.

A Tridentinum teológiáját összegezve⁶ megállapíthatjuk, hogy elsősorban azokon a területeken alkotott nagyot a zsinat, ahol a protestáns nézetekkel szemben szükséges volt a hitletétemény pontosabb megfogalmazása. Nyilvánvaló, hogy azért nem találunk részletesebb szentháromságtani és krisztológiai fejtegetéseket, mert itt a hagyományos tanítást nem érte kritika a vezető reformátorok részéről. Őt témában azonban a zsinat határozatai mindenképpen lényegesen befolyásolták a katolikus hit kifejtését.

1. *A Szentírás és a hagyomány viszonya*. A *lutheri sola Scriptura* elvvel szemben a zsinat hangsúlyozza az 1500 éves egyházi tradíció értékét. A keresztény hit e két forrásának viszonyát az atyák kezdetben a kettő egymást kiegészítő voltában határozták meg (*részben az írott könyvek, részben az íratlan hagyomány*), a későbbiekben azonban mintha az a nézet kerekedett volna felül, hogy itt tulajdonképpen csak a hit egyetlen forrásáról van szó, amely két „csatornán” keresztül jut el minden kor hívójéhez.

⁶A téma alapos kifejtése: *Storia della Chiesa*, Fliche, A.—Martin, V. (szerk.), XVII. k. Cristiani, L.: *La Chiesa all'epoca del concilio di Trento (1545-1563)*. 1977, Torino.

A Szentírás és a hagyomány

Az eredeti bűn

2. Az *eredeti bűn problémája*. A reformátori nézetek kettős kihívást jelentettek a zsinat számára: egyrészt meg kellett cáfolni a pelagianizmus vádját, másrészt el kellett kerülni a lutheri pesszimizmust az ember állapota tekintetében. Ezért az eredeti bűnt tárgyaló zsinati dekrétum leszögezi, hogy a bűn nem pusztán az utánzás, hanem már a nemzés által van jelen a világban, de az ember a keresztségben „ártatlan, büntelen, tiszta lesz és így Isten szeretett fia”. A *concupiscentia* ugyan ezután is megmarad az emberben, de ez nem maga a bűn, csak a rosszra való hajlandóság.

A megigazulás tana

3. A *megigazulás tana* talán a legtöbb vitát váltotta ki a zsinaton, a végleges szöveg négy átdolgozáson ment keresztül. Végülis igen kiegyensúlyozott, az ember lehetőségeit illetően alapvetően nyitott és optimista tanítás született a tárgyban. A megigazulás egyedül Krisztus érdeme miatt történik az emberrel, amit azonban el is utasíthat, hiszen szabadsággal van felruházva. A kegyelem kiáradása, mely Krisztus érdemeinek erejéből és a Szentlélek működése nyomán megy végbe, adja meg a hívőnek a hit, a remény és a szeretet erényét. A remény és a szeretet nélkül pusztán a hit nem egyesít tökéletesen Krisztussal és nem tesz az ő teste élő tagjává, mert a hit cselekedetek nélkül halott és haszontalan, csak akkor ér valamit, ha „a szeretet által tevékeny” (Gal 5,6). A megigazulás ezért nemcsak hit által történik, inkább azt lehetne mondani, hogy a hit a megigazulás kezdete és gyökere. Végül a megigazulás eredménye az ember belső megújulása, melyet megszentelődésnek nevezünk.

Katolikus szentségtan

4. A maig érvényes *katolikus szentségtan* kidolgozása. A szentségek számát a reformátorok háromra, később kettőre redukálták. (Luther a keresztség és az Úrvacsora mellett kezdetben a gyónást is szentségnek tartotta), ezzel szemben a zsinat a Szentírás és a tradíció alapján a szentségek számát hétben rögzítette. Az Eucharisztia tekintetében a trentói atyák „konzervatívnak” bizonyultak: a *transsubstantiatio* tanában megtartották a skolasztikus terminológiát, megengedték a magán- illetve a szentek tiszteletére bemutatott miséket, ragaszkodtak a szentmise áldozati jellegéhez (a szentmise Krisztus kereszttáldozatának megjelenítése és emlékezte). A szentmiséhez kapcsolódó visszaéléseket nem a tantételek megváltoztatásával, hanem a lelkipásztorkodás megújításával kívánták orvosolni: egyrészt a papi életforma és a papképzés reformjával, másrészt azzal az előírással, hogy a hívek legalább vasár- és ünnepnapokon látogassák a plébániatemplomot.

A klérus reformja

5. A *klérus trentói reformjának* nagyívű programját az a felismerés alapozta meg, hogy a papi identitást — szemben a humanisták és a protestánsok igehirdetés-központú modelljével — a szentségek és elsősorban a szentmise méltóságából kell magyarázni. A pap egyszerre Isten embere és az ő népének jó pásztora, vagyis Krisztus reprezentánsa a keresztyén közösségben. Ennek megfelelő magatartás várható el tőle, amire egy egységes és zárt

képzési formában, vagyis szemináriumban kell felkészülnie. A püspököknek sincs más hivatásuk az egyházban, mint a lelkipásztori szolgálat. Kötelességüket az egyházmegyéjükben való tartózkodással, annak látogatásával és zsinatok rendszeres összehívásával teljesíthetik.

1563. december 4-én az egyház 19. egyetemes zsinata befejezte munkáját. Két lényeges téma hiánya azonban szembeszökő a végső dokumentumokban. A világi hatalom „reformjának” tárgyalását maguk az érintettek, Európa uralkodói akadályozták meg. Az oly szükséges egyháztani állásfoglalás kidolgozása pedig azért bukkott meg, mert a püspökök tartottak attól, hogy így a római kúria centralizációs törekvéseit erősítenék.

A trentói zsinat határozatainak kihirdetése és gyakorlati megvalósítása Európában kivétel nélkül mindenütt nehézségekbe ütközött. Már a zsinat utolsó periódusának résztvevői is tisztán látták, hogy az egyház megújulásának kulcsa a papság reformja, s a politikai akadályok mellett ennek nehézkes kibontakozása késleltette a Trentóban elhatározott célok elérését. A szemináriumok, melyekben az új lelkipásztori ideálnak megfelelő klérus képzése folyt, néhány kivételtől eltekintve Itáliában vagy Franciaországban is csak 30-40 évvel a zsinat után kezdték meg működésüket. A katolikus megújulás virágkora ezért inkább a 17. század első felére esik, s nem annyira a zsinatot követő évekre.

Magyarország — sokkal rosszabb politikai feltételei ellenére — ebből a szempontból nem különbözik a katolikus Európa más régióitól. Oláh Miklós egyházmegyei szinódusai a Tridentinummal egyidőben már az új szellemet tükrözték. Talán meglepő, hogy az esztergomi érsek 1564-ben alapított papnevelőjében ugyanolyan gondokkal küszködött, mint a pápa Rómában, vagy Borromei Károly Milánóban: a kanonok anyagi ellenérdekeltségével, a jezsuiták iránti ellenszenvvel és a képzésre alkalmas növendékek hiányával. A Trentói zsinat dekrétumait ugyan 1579-ben a győri egyházmegyében ünnepelesen kihirdették, de, mint Hermann Egyed megállapítja, „a zsinat határozatai formális kihirdetés nélkül mentek át nálunk a gyakorlatba”⁷ — tegyük hozzá: mint Franciaországban is, ahol a gallián párizsi parlament megakadályozta a becikkelyezést. Végző soron Magyarországon is a 17. század első fele, Pázmány kora a katolikus egyház trentói szellemű megújulásának ideje.

Írásom elején a Tridentinum aktualitását említettem. Az újabb kommentárok⁸ a zsinatot a középkori teológia nagyszabású összefoglalásaként értékelik, s egyben olyan eseményt látnak benne, amely négyszáz évre meghatározta az egyház életét. De mást is köszönhetünk a Trentói zsinatnak: azt a tapasztalatot, hogy létezik a reformnak egy egyházon belüli, persze nem könnyű útja, s ez a hagyományhoz való ragaszkodás, az önkritika, a nyitottság és az egyházat vezető Szentlélekbe vetett bizalom együttes vállalását jelenti.

⁷Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, 1973, München, 221.

⁸Például: *Il Concilio di Trento nella prospettiva del terzo millennio*, 1997, Brescia.

A Trentói zsinat és Magyarország

TÓTH ISTVÁN
GYÖRGY

Született 1956-ban Budapesten. Az ELTE történelemlatin szakán végzett 1980-ban. A történettudomány kandidátusa. 1981-től a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. A Közép-Európa Egyetem és a Miskolci Egyetem docense.

1543-ban advent harmadik vasárnapján, december 13-án a dél-tiroli Trento városában megnyílt a katolikus egyház egyetemes zsinata. Bár a menet, amelyik a Szentháromság-templomból ünnepélyesen a dómba vonult, nem volt kicsiny, az egyetemes egyház képvisellete a zsinaton egyelőre igencsak foghíjas és egyenlőtlen maradt.

A helyi papság mögött a pápa három legátusa, három bíboros haladt. Mindhárom a római egyház kiemelkedő képviselője volt, ketten: Giovanni Maria del Monte és Marcello Cervini kardinálisok még a zsinat alatt a pápai trónra emelkedtek, és csak nagyon kevés szavazaton múltott, hogy a harmadik legátust, a mantovai uralkodó család sarját, Ercole Gonzaga bíborost nem választották szintén pápává. A kardinálisok mögött vonult három érsek és huszonegy püspök, továbbá öt koldulórendi generális — egyelőre ennyien gyűltek össze, hogy a katolikus egyház megújításáról, a hitszakadás megszüntetéséről tárgyaljanak. Kevés püspök jelent meg, és ők sem képviselhették az egész egyházat, hiszen szinte valamennyien olaszok voltak, rajtuk kívül összesen két spanyol, egy angol és egy francia püspök jött el — és mindössze egyetlen püspök érkezett abból az országból is, ahonnan az egész egyházszakadás, vagyis a reformáció kiindult: a Német-római Birodalomból.

Sokan úgy gondolták ekkor, hogy az évtizedek óta várt nagy tanácskozás hetek vagy legfeljebb hónapok alatt megoldja majd az egyházat gyötrő problémákat, helyreállítja a katolikus egyház fegyelmét és tekintélyét, és visszatereli a protestánsokat az elhagyott közös akolba. III. Pál pápa jobban látta a nehézségeket, tudta, hogy az alapos reformhoz hosszú és szívós munkára lesz szükség. Azt azonban a trentói menetben még a legborúlátóbb atyák sem gondolták, hogy mire a zsinat befejezi a munkáját, nem kevesebb, mint tizennyolc esztendő telik el, miközben négy pápa és a nyitólés legtöbb résztvevője sírba száll majd.

A 16. század második évtizedében a Luther Márton által elindított mozgalom, a reformáció rendkívüli sebességgel hódított Európában. A pápához hű maradt egyházban is nagyon sokan érezték az alapvető reformok szükségességét, azt remélték, hogy egy egyetemes zsinat, amely kíméletlenül feltárja és orvosolja a visszaéléseket, és nyílt vitákat folytatva meggyőző válaszokat ad a reformáció által felvetett teológiai kérdésekre, helyreállíthatja az egyház megbomlott egységét. Senki sem vágyott olyan őszintén erre a kibékülésre és megújulásra, mint V. Károly német-római császár és spanyol király. Azt remélte, hogy ha német földön befeje-

**Az egység
helyreállítása**

zódik a katolikus és a protestáns fejedelmek harca, akkor helyreállíthatja alaposan megingott császári hatalmát. Pontosán ezért tett meg azonban mindent a zsinat megakadályozására a „legkeresztényibb király”, I. Ferenc. A francia király buzgó katolikus volt, Párizsban protestánsokat küldött a máglyára, azt azonban mindenképpen el akarta kerülni, hogy ellenfele, V. Károly a protestáns fejedelmeket legyőzve vagy megbékítve túlságosan megerősödjék.

**A zsinat
összehívásának
körülményei**

Zsinatot csak pápa hívhatott össze, VII. Kelemen pápa (1523-1534) azonban a legkevésbé sem kívánta ezt. VII. Kelemen pápa a Medicinasztiából származott, akárcsak nagybátyja, X. Leó (1513-1521). Ő azonban törvénytelen gyerek lévén félt, hogy ezzel az ürüggyel lemondatták. Ezenkívül attól is tartott, hogy a zsinat majd a pápa fölé helyezi magát, vagy éppen a császár vezetésével, a pápaság kikapcsolásával tartanak német földön egyetemes zsinatot. Ez a gyanakvás végigkísérte a Trentói zsinat egész történetét.

Amikor 1527-ben V. Károly zsoldosai elfoglalták és kifosztották Rómát (*sacco di Roma*), VII. Kelemen is fogságba esett. Ekkor úgy látszott, hogy valóban lesz zsinat. „Most már a kezében van a pápa, megmenthetjük a katolikus hitet, és megtarthatjuk a zsinatot” — ujjongott Ferdinánd magyar király bátyjának, V. Károly császárnak írt levelében. VII. Kelemennek azonban semmi kedve sem volt a győztes császár fennhatósága alatt egybehívott „német zsinathoz”, ezért — bár a zsinat fontosságát szüntelenül hangoztatta — egész uralkodása alatt sikerrel odázta el a tanácskozás összehívását.

**III. Pál pápa
megválasztása**

A bíborosok 1534-ben VII. Kelemen utódjául Alessandro Farnesét választották pápának, és ekkor kikötötték, hogy az új pápának, aki a III. Pál nevet vette fel (1534-1549), haladéktalanul össze kell hívnia az annyiszor megígért zsinatot. Erre azonban mégis csak tizenegy évvel később került sor.

A katolikus egyházban forradalmi változásokat és teljes megújulást hozó Trentói zsinatot éppen az a pápa hívta össze, aki ezer szállal kötődött ahhoz az elvilágiasodott reneszánsz pápaság-eszméhez, amely ellen a reformátorok és a katolikus egyházon belüli reform hívei egyaránt hadakoztak. Megválasztásakor Farnese kardinális hatvanhat évével a legöregebb bíboros volt a konklávéban. A bíborosi kalapot is attól VI. Sándor pápától (1492-1503) kapta, még 1493-ban, aki érzékiségével és korrupciójával mintegy megtestesítette mindazt a romlottságot, amelyet a német reformátorok propagandája olyan hatásosan mutatott be. III. Pál volt az utolsó pápa, akinek — igazi reneszánsz egyházfejedelem módjára — fiai és unokái méltó címekhez juttatásáról is gondoskodnia kellett.

**Zsinatelőkészítő
bizottság**

Az új pápa egy kilenctagú — bíborosokból és teológusokból álló — bizottságot rendelt ki az egyházi reform és a zsinat előkészítésére. Ez a testület egy év munka után 1537-ben átfogó jelentést tett le a pápa asztalára *Az egyház megjavításáról* címmel. A tanulmány belső használatra készült, titkos jelentésnek szánták, így rendkívül őszintén és kemény hangon bírálta a katolikus egyház-

ban tapasztalható visszaéléseket. A bíborosok nem válogatták meg a szavaikat, hiszen ezt a kórképet csak az egyházfő számára készítették. A jelentés azonban hamarosan kiszivárgott, pár hónap múltán ki is nyomtatták, és Luther a latin szöveg német fordítását gúnyos megjegyzésekkel fűszerezte.

III. Pál világosan felismerte, hogy elődje halogató taktikája nem folytatható, és rászánta magát egy egyetemes zsinat összehívására. 1535-ben a nunciusok közölték a keresztény uralkodókkal, hogy a pápa zsinatot szándékozik összehívni Bolognába, mely a pápai állam egyik legfontosabb városa volt. Éppen emiatt azonban sokaknak nem tetszett a helyszín, ezért a pápa 1536-ban Mantovába, ebbe a semleges és önálló észak-itáliai fejedelemségbe helyezte át az összehívandó zsinat színhelyét. Ez a helyszín sem váltott ki osztatlan egyetértést, és ráadásul a mantovai herceg hatalmas összegeket követelt a zsinatra érkezők ellátása és védelme fejében. III. Pál ezért először Vicenzába akarta áthelyezni a zsinatot, majd 1539-ben meghatározatlan időre elnapolta a tanácskozást.

Közben a francia király és V. Károly fegyverszünetet kötött, s így egyelőre elhárult a zsinat legnagyobb akadálya, a két legfontosabb katolikus uralkodó háborúja. Felcsillant a remény, hogy a Német-római Birodalmon belül sikerül összebékíteni a katolikusokat a protestánsokkal, sikerül kialakítani egy közös kompromisszumos álláspontot. 1541-re azonban a két fél álláspontja már annyira messze került egymástól, hogy a Regensburgba összehívott katolikus és evangélikus teológusok semmiben sem tudtak megegyezni.

A zsinat második összehívása

A regensburgi tanácskozás kudarca után III. Pál másodszor is összehívta a zsinatot, ezúttal Trento városába. Trento (németül Trient, latin nevén Trident) dél-tiroli város, ma Olaszország északi részén található, a 16. században azonban a Német-római Birodalom egyik legdélibb városa volt. A város földesura a trentói püspök, tehát egyházi ember volt, mégsem ezért esett erre a helyre a pápa választása. V. Károly császár azt akarta — és ezt 1541-ben, amikor Luccában találkozott a pápával, világosan értésére is adta —, hogy a zsinat német földön üljön össze, és ott, a császári hatalom árnyékában találjon megoldást a német katolikusok és Luther híveinek ellentéteire. A pápa viszont azt szerette volna, ha Itáliában gyűlnek össze a résztvevők. A nagy tanácskozás egybehívását megelőző számos kompromisszum egyike volt, hogy végülis a két világ határára, Itáliának a birodalomhoz tartozó részébe, Trentóba került a zsinat. Ez mindvégig a pápa és a császár fennhatósága alatt maradt, bár sem V. Károly, sem lemondása után I. Ferdinánd, sem pedig egyetlen pápa nem jelent meg személyesen a zsinaton. A pápát legátusok képviselték, ők küldték gyorsfutárokkal Rómába a jelentéseket — a császárok pedig gyakran tartózkodtak a közeli Innsbruckban, ahová követeik hamar eljuttathatták a leveleiket.

Újabb háború a császár és a francia király között

Közben újból kirobbant a háború a császár és francia király között, a zsinatot megint el kellett halasztani. Csak miután a harcoló felek 1544-ben békét kötöttek, kerülhetett sor arra, hogy a zsinatot harmadszor is összehívják, és az 1545. december 13-án valóban megkezdje a tanácskozást.

A Trentói zsinat tizennyolc évig tartott, tényleges munkája azonban három részben mintegy öt évet vett igénybe. A különböző üléseken a zsinat tizennyolc éve alatt összesen mintegy 270 püspök volt jelen, akiknek kétharmada jött Itáliából, a pápa ugyanis az itáliai püspököket, akárcsak a Rómában időző főpapokat, szabályosan utasította arra, hogy menjenek el Trentóba. A résztvevők többsége olasz volt, ez azonban nem jelentette azt, hogy valamennyien a pápa közvetlen befolyása alatt álltak. A milánói, palermói vagy nápolyi érsekek V. Károly császár mint spanyol király alattvalói voltak, és a Velencei Köztársaság területén élő püspökök sem hagyhatták figyelmen kívül államuk pápaellenes politikáját.

Magyarország képviselése

A zsinat első szakaszában a katolikus királyságok közül a jórészt reformátussá lett Lengyelország mellett csak Magyarország nem képviseltette magát egy püspökkel sem. A katolikus püspökök helyzete Magyarországon ekkor rendkívül nehéz volt. A reformáció terjedése miatt elvesztették híveik nagy részét, a török pedig mind több püspöki székhelyet foglalt el. Ezenkívül az I. Ferdinánd és Szapolyai János királyok közt dúló polgárháború azzal a következménnyel is járt, hogy Magyarországon két király gyakorolta a főkegyúri jogokat. Amikor 1537-ben III. Pál pápa, eredetileg Mantovába, összehívta a zsinatot, még élt Szapolyai János király, ezért a meghívó levél nem említette meg név szerint, hogy a pápa mely magyarországi érsekeket és püspököket várja a nagy zsinatra — ezzel a diplomáciai fogással Róma elkerülte annak a fogas kérdésnek a megválaszolását, hogy a pápa melyik magyar püspököket ismeri el. Várday Pál esztergomi érsek, miután a meghívót kézhez vette, nem rejtette véka alá véleményét, hogy nem sok jót lehet várni egy egyetemes zsinattól — inkább a török ellen küldjön a pápa segílyt. Várday ki is jelentette, hogy a török veszély miatt nem hagyhatja el egyházmegyéjét.

Ferdinánd Kecseti Márton veszprémi püspököt jelölte ki arra, hogy a zsinaton a magyar püspököket képviselje, ő azonban nem ment el Trentóba. Mivel pár hónappal megbízólevelének kiállítását követően, 1543 nyarán újabb nagy szultáni hadjárat söpört végig Magyarországon, és Szulejmán a Dunántúl jó részét is elfoglalta, aligha kell sokáig keresnünk az indokot, ami a veszprémi püspököt visszatartotta.

A zsinat áthelyezése

A zsinat kétévi munka után 1547-ben áthelyezte székhelyét Trentóból Bolognába. Ennek az is oka volt, hogy tifuszijárvány tört ki a városban, amelynek több zsinati atya is áldozatául esett. Fontosabb volt azonban a politika újabb fordulata: V. Károly császár legyőzte a német protestánsok unióját, a schmalkaldeni szö-

vetséget, és úgy látta, hogy a Német-római Birodalom korlátlan ura lehet. A zsinati atyák el akarták kerülni a császár túlzott befolyását, ezért a birodalomhoz tartozó Trentóból pápai területre, Bolognába húzódtak. A zsinat székhelyének áthelyezése azonban a tanácskozás megakadását eredményezte. Egyes császárpárti püspökök Trentóban maradtak, és a császár felvetette annak a lehetőségét is, hogy folytatja a zsinatot, Trentóban — de a pápa nélkül. III. Pál jobbnak látta, ha 1549 szeptemberében felfüggeszti a zsinat munkáját. Két hónappal később az agg pápa meghalt.

III. Gyula

Utóda III. Gyula néven (1550-1555) a zsinat egyik vezetője, Del Monte bíboros lett. Nem sokkal megválasztása után újra összehívta a zsinatot, a császárnak kedvezve, ismét Trentóba. 1551 májusában megnyílt a zsinat második, egy évig tartó szakasza. A francia püspökök, tiltakozva V. Károly befolyása ellen, nem jöttek el, sőt a francia király azzal fenyegetődött, hogy saját külön nemzeti zsinatot tart. Megjelentek viszont a katolikus egyház egyetemes zsinatán — először és utoljára — a protestánsok képviselői. A schmalkaldeni szövetség veresége után felvillant a remény, hogy kölcsönösen elfogadható teológiai formulák kidolgozásával át lehet hidalni a szakadékot a pápa és Luther hívei között, a következő hónapok vitáiban azonban hamar kiderült, hogy erre már semmi esély sem volt. A zsinat résztvevői ragaszkodtak az Eucharisztia katolikus értelmezéséhez: Krisztus az ostyában és a borban reálisan jelen van.

A zsinat második szakasza

A zsinat e második szakaszában már magyar főpapot is találunk a résztvevők között: Ferdinánd, mint magyar király, követeként Gregoriánc Pál zágrábi püspököt küldte Trentóba. A zágrábi püspök az Oltáriszentségről szóló vitákban igen előkelő helyen, mindjárt a három német egyházi választófejedelem után kapott szót, és — Ferdinánd király véleményét képviselve — a két szín alatti áldozás mellett tört lándzsát. „Vétkeznek azok, akik a népet arra kényszerítik, hogy egy szín alatt áldozzék” — érvelt. Gregoriánc beszéde éppen annak a bizonyítéka, hogy milyen nyílt és éles viták folytak a zsinaton a teológiai kérdésekről. Ez az álláspont, a hívek kehellyel áldoztatása, amelyet Gregoriánc ilyen indulatosan képviselt, ugyanis ellentétes a Trentói zsinaton végül elfogadott és általános normává emelt határozattal, mely szerint a hívek csak egy szín alatt áldozhatnak.

A zsinatot valóban élénk, néha parázs viták jellemezték. Amikor az egyik görög püspök nápolyi kollégáját nemcsak tudatlan-nak, hanem erkölcstelennek is nevezte, az hamisítatlan déli temperamentummal nekitámadt, és csomókban tépte ki a szakállát. Máskor a püspökök kiabálva fojtották bele a szót egyik-másik népszerűtlen szónokba. A szenvedélyes vita is mutatja, milyen komolyan vették a küldöttek a feladatukat, őszintén hittek küldetésükben, abban, hogy kíméletlen kritikával és merész reformokkal meg lehet menteni a válságba jutott katolikus egyházat.

Gregoriánc Pálnak nem sokkal az említett, igen fontos beszéde után el kellett hagynia Trentót: 1552 januárjában Ferdinándtól parancsot kapott, hogy menjen Rómába, és III. Gyula pápánál képviselje a királyt. A zágrábi püspök nem állt könnyű feladat előtt: 1551. december 17-én ugyanis Ferdinánd király parancsára Erdélyben meggyilkolták Fráter Györgyöt, aki nemcsak az erdélyi fejedelemség tényleges ura, de egyben váradi püspök és a római szent egyház bíborosa is volt. Gregoriánc igyekezett meggyőzni a pápát arról, hogy Fráter György a törökkel paktált, és ezzel az egész kereszténység ügyét veszélyeztette. A pápa vizsgálóbizottságot küldött ki, amely igen sok tanúvallomást gyűjtött össze Fráter Györgyről és Erdélyről, majd végül 1555-ben feloldozta Ferdinándot a vádak alól. Gregoriánc Rómából hamarosan visszasietett Trentóba, ahol a portugál király követével bonyolódott hosszas vitába arról, hogy melyikük ura az előkelőbb, és így melyiküket illeti meg az elsőbbség az ülésrendben.

A zsinat második szakaszát ismét a háború szakította félbe: V. Károly korábbi hű szövetségese, Szász Móric választófejedelem félt a császár túlzott megerősödésétől, és ezért I. Ferenc francia királlyal szövetkezve támadást indított V. Károly ellen. A hadihelyzet válságosra fordult a császár számára, akinek sietve el kellett menekülnie Innsbruckból. A közeledő protestáns seregektől tartva 1552 áprilisában a zsinati atyák meghatározatlan időre elnapolták a tanácskozást. Tíz évet kellett várniuk arra, hogy a zsinat folytatódjék.

Amikor 1555-ben meghalt a zsinatpárti III. Gyula pápa, a bíborosok a Trentói zsinat másik irányítóját, Marcello Cervinit választották utódjául, aki a pápaság történetében szokatlan módon saját keresztnevét a pápai trónon is megtartotta, ezzel is jelezve, hogy pápaként sem lesz más ember, mint korábban volt. II. Marcell pápa nagy energiával látott neki a zsinat újjászervezésének, de alig 22 napi uralkodás után meghalt. Utóda IV. Pál néven (1555-1559) a zsinat elszánt ellenfele, a 79 éves Gianpietro Caraffa kardinális lett. (Ugyanebből a nápolyi nemesi családból származott a 17. század végén Magyarországon harcoló császári tábornok, Eger visszafoglalója és az eperjesi véstörvényszék felállítója, Antonio Caraffa generális.) Az új pápa hallani sem akart a zsinatról, mely hosszú munkával szerinte semmit sem ért el. A középkort idéző, abszolút pápai hatalom híveként meg volt arról győződve, hogy semmi szükség sincsen zsinati tanácskozásokra. Sem a császár, sem pedig a püspökök nem befolyásolhatják Szent Péter utódát, akinek magának kell megreformálnia az egyházat. A pápa elhatározta, hogy rendeleteivel megszünteti a visszaéléseket, és helyreállítja a szerzetesrendek meglazult fegyelmét. Kíméletlen harcot folytatott az eretnekek (azaz a protestánsok) és tanaik ellen, a tiltott könyvek megszigorított indexével és az újjászervezett inkvizícióval tüzzel-vassal üldözte őket. Miután IV. Pál 1559-ben meghalt, utódjául egy igen hosszú konklávé Gianangelo Medici bíbo-

rost választotta. (Bár a kardinális a firenzei nagyherceg, Medici Cosimo jelöltje volt, csak névrokonságban állt a híres firenzei dinasztiával.) Fiatalkorában az új pápa Magyarországon is megfordult: 1542-ben bátyja, Gian Giacomo Medici pápai hadvezér kíséretében járt hazánkban, amikor a keresztény sereg megpróbálta visszafoglalni Budát. IV. Piusz pápa (1559-1565) mindenben szakított elődje politikájával — legfőbb tanácsadója a Trentói zsinat egyik vezéralakja, Morone bíboros lett, aki csak pár nappal előbb szabadult ki az Angyalvár börtönéből, ahová IV. Pál a protestantizmus gyanújával záratta be. IV. Piusz nem habozott elődje két unokaöccsét (egyikük bíboros volt) gátlásai miatt kivégeztetni.

IV. Piusz politikája

Az új pápa egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy sikerrel befejezze a Trentói zsinatot. A világ azonban nagyot változott azóta, hogy a zsinat félbeszakította munkáját: Németországban az augsburgi vallásbékével Luther követői jogilag elismert felekezetté váltak. Anglia elveszett a katolicizmus számára, Franciaországban pedig olyan erős volt a hugenották befolyása, hogy a francia király azt szerette volna, hogy a francia egyház gondjaira egy önálló nemzeti zsinattal találjanak megoldást.

A zsinat harmadik szakasza

A katolikus hatalmak nem értettek egyet abban sem, hogy a most, tíz év után ismét összeülő tanácskozás az előző két zsinati szakasz folytatása-e, vagy a korábbi ülések határozatait figyelmen kívül hagyva egy új zsinat kezdődik. A nagy tanácskozást újra összehívó pápai bulla ennek megfelelően tapintatosan hallgatott is erről a kérdéstről. 1562 januárjában nyílt meg a Trentói zsinat harmadik és utolsó ülészakaja, amelyet majdnem két évi rendkívül intenzív munka után, 1563. december 4-én rekesztettek be.

Magyar püspökök Trentóban

Az időközben császárrá választott Ferdinánd király a zsinat harmadik ülészakára eredetileg ugyanazt a Gregorián Pál győri püspököt jelölte követének, aki egy évtizeddel korábban, még zágrábi püspökként már betöltötte ezt a tiszteletet. Később azonban a leendő esztergomi érsekre, a híres humanistára, Verancsics Antal egri püspökre esett a választása, mivel azonban őt egyházmegyéje gondjai otthon tartották, helyette Draskovich György pécsi püspököt nevezte ki. Draskovichot azonban nem sokkal korábban az Oláh Miklós esztergomi érsek vezetése alatt összegyűlt magyar püspökök már mint a magyarországi klérus képviselőjét delegálták. Így egész Magyarországról csak egy püspök, Draskovich ment volna Trentóba, egyszerre ellátván a király és a papság küldöttének tisztét. Ferdinánd ezért az üresedésben lévő knini és csanádi püspökségeket sietve betöltötte két olyan férfival, akiket a Trentói zsinat alkalmas résztvevőinek gondolt: Dudith András óbudai prépostot a knini, a domonkosrendi Kolozsvári János kolozsmonostori apátot pedig a csanádi püspökségre nevezte ki. A magyar püspökök ezután Dudithot és Kolozsvárit küldték maguk helyett Trentóba, ahová így tehát összesen három magyar főpap indult. (Dudith rendkívüli műveltségű humanista tudós volt, a zsinat egyik leg-

jobb latin szónoka lett. A török karmai közt vergődő Magyarországról szóló beszédei nagy hatást tettek a zsinati atyákra. Később azonban igencsak elfordult a Trentói zsinat szellemétől: Lengyelországban feleségül vette a királyi udvar egyik szép udvarhölgyét, és a katolikus hitet elhagyva protestánsná lett.)

Kényes kérdést jelentett a zsinatot előkészítő pápai diplomácia számára az időközben önállósult Erdélyi Fejedelemség kérdése is, hiszen János Zsigmond fejedelmet, választott magyar királyt, miként az összes keresztény uralkodót, a pápa szintén szerette volna meghívni a zsinatra. Ferdinánd király azonban hevesen tiltakozott ez ellen, mondván, hogy az erdélyi vajda az ő alattvalója, így a pápai meghívás végül elmaradt.

Draskovich György szerepe

A magyar delegátusok közül Draskovich György pécsi püspök kapott jelentősebb szerepet a zsinat utolsó szakaszának tárgyalásain. Ferdinánd király szeretett volna engedélyt szerezni arra, hogy országai két szín alatt áldozzanak (az engedélyt — már a zsinat bezárása után — meg is kapta), mert azt remélte, hogy ezzel az engedménnyel csökkentheti a feszültségeket a protestánsok és a katolikusok között, és biztosíthatja az ingadozó katolikusok lojalitását. Draskovich azt kérte a zsinattól, hogy ha a két szín alatti áldozást megtiltják is, azt külön pápai kegyként némely ország számára mégis engedélyezzék — ilyen felmentést kapott Csehország is a huszita háborúk után. A zsinati atyák hosszú vita után, csekély többséggel, de elvetették Draskovich javaslatait.

1563. december 4-én utoljára gyűltek össze a zsinati atyák a trentói dómban. A francia katolikusok vezérének, Guise kardinálisnak a felszólítására áldást mondtak a zsinatot egybehívó pápákra, és átkot szórtak az eretnekekre. Általános volt a lelkesedés, sok püspök sírt örömeiben, sokan összeölelkeztek. Joggal érezték úgy, hogy ez az egyetemes zsinat hatalmas munkát végzett, megújította a katolikus egyházat.

A zsinati határozatok kihirdetése

Amilyen nehéz volt összehívni, majd egyben tartani a Trentói zsinatot, ugyanolyan nehezen ment határozatainak kihirdetése is.

Magyarország püspökei voltak a legelsőek Európában, akik a Trentói zsinat végzéseinek kihirdetését elhatározták, erre azonban mégsem került sor. Oláh Miklós esztergomi érsek alig három héttel a nagy zsinat befejezése után egyházmegyei, majd nem sokkal később tartományi zsinat összehívását rendelte el, hogy ott kihirdesse a trentói zsinat rendelkezéseit. Ekkor ezeket még maga a pápa sem hagyta jóvá, hiszen maga a zsinat rendelkezéseit helybenhagyó pápai bulla is csak 1564 júniusában kelt. Az esztergomi egyházmegyei zsinatot 1564 márciusában megtartották, de ezen a Trentói rendelkezéseket nem hirdették ki. Ezt az előírások szerint a tartományi (országokénti) zsinatokon kellett volna megtenni, ennek megtartását azonban az udvar megakadályozta. Ferdinánd király még mindig nem tett le arról a reményéről, hogy ha engedélyt kap a papok nőszülésére és a hívek két szín alatti áldozására,

Irodalom:
Frankl (Fraknói) Vilmos:
A magyar főpapok a Trienti zsinaton,
Esztergom, 1863.
Fraknói Vilmos:
Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel III.
1903, Bp.

Vanyó Tihamér:
Püspöki jelentések a magyar szent korona országának egyházmegyéiről, 1933,
 Pannonhalma

Fazekas István: *Kísérlés a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére 1564-ben*
 In: R. Várkonyi Ágnes
Emlékkönyv 1998, Bp.

Nouvelle histoire de l'Église 3. *Réforme et Contre-Réforme* Ed.
 Hermann Tüchle. Paris
 1968. Jedin, Hubert:
Geschichte des Konzils von Trient I-III. 1970,
 Freiburg,
Histoire du christianisme 8. *Le temps des confessions*
 1992, Paris.

Il concilio di Trento e il moderno (Ed. Paolo Prodi-Wolfgang Reinhard). 1996,
 Bologna.

Po-chia Hsia, Ronnie:
Gegenreformation. Die Welt der katholischen Erneuerung 1998,
 Frankfurt.

Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania 1627-1707.
 Tóth István György
 (szerk.) 1994,
 Róma-Bp.

Tóth István György:
Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora Történelmi Szemle 1997. 3-4.

a protestánsokat visszatérítheti a katolikus egyházba. 1564 júliusában azután meghalt I. Ferdinánd. Utóda, I. Miksa (akinek trónörökösként már az apja életében is igen nagy szava volt), bár a császári cím érdekében katolikusnak mutatkozott, valójában Luther követője volt, és cseppet sem lelkesedett a pápai politikáért.

Magyarországon a Trentói zsinat határozatait mindössze egy egyházmegyében hirdették ki, helyi jelleggel: Draskovich György, aki a zsinat egyik aktív — bár sok szempontból ellenzéki álláspontot képviselő — résztvevője volt, 16 évvel a nagy tanácskozás bezárása után, 1579-ben győri püspökként egyházmegyei zsinaton tette közzé az ott hozott határozatokat. A többi egyházmegyében azonban sohasem került sor ilyen ünnepélyes kihirdetésre. Akárcsak a kora újkori Magyarország életét meghatározó másik alapvető normagyűjteményt, Werbőczy István *Hármaskönyvét*, a Tridentinum rendelkezéseit is úgy vették át a gyakorlatba, hogy valójában sohasem hirdették ki azokat.

Azokon a területeken, ahol nem volt püspök, vagy pedig az nem lakott az egyházmegyéjében, a zsinat végzéseit apostoli (azaz közvetlenül a pápa által kiküldött) vizitátorok ismertették az alsópapsággal. 1581-ben XIII. Gergely pápa (1572-1585) parancsára e célból Raguzai Bonifác stagnói püspök, a Trentói zsinat egyik teológiai szakértője, nagytekintélyű ferences szerzetes érkezett a magyarországi török hódoltság területére. Először Pécs és Pozsega táján, majd az elhagyatott érseki székhelyen, Bácsott gyűjtötte össze a plébánosokat, hogy beszámoljon nekik mindazokról a bízvást forradalminak nevezhető változásokról, amelyeket a Trentói zsinat hozott az egyház életében. Raguzai Bonifác püspök Erdélyt is fel akarta keresni, de 1582 elején útközben Temesvárott meghalt.

A székhelyükön tartózkodó, híveiket vizitáló, miséken prédikáló püspökök, az előírt fekete öltözetet hordó, szemináriumban alaposan felkészített, nőtlen és erkölcsös életű, híveiket hetente szónoklattal, katekizálással megerősítő plébánosok lassan váltak természetessé a magyarországi katolikus egyházban. A trentói határozatok nem ünnepélyes aktussal, egyik napról a másikra érvényesültek, hanem lassacskán mentek át a gyakorlatba. Damokos Kázmér ferences szerzetesnek, Erdély (a fejedelem előtt titokban tartott tisztségű) püspökének még száz évvel a Trentói zsinat bezárása után is arról kellett vizsgálatot tartania, hogy a zsinatnak a házasságra vonatkozó rendelkezéseit, a kezdőszaváról *Tametsinek* nevezett híres fejezetet, ismerik-e a fejedelemség területén — megállapíthatta, hogy nem ismerik. Míg a Székelyföld eldugott plébániáin továbbra is sok olyan pap szolgált, aki az alapvető misszövegeket sem tudta elmondani, és feleségétől elválva újránősült, addig a királyi Magyarországon ekkor már a plébánosok kevés kivétellel mind megfeleltek a Trentói zsinat követelményeinek.

A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon

MOLNÁR ANTAL

Katolikus megújulás és ellenreformáció között: a jezsuita rend születése

Született 1969-ben Székesfehérvárott. 1996-ban az ELTE történelem-latin szakán végzett. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézetének adjunktusa.

A kora újkorral foglalkozó történeti munkák egyik leggyakoribb közhelye a jezsuita rend és az ellenreformáció egybekapcsolása, illetve szinte szinonimaként való használata. Eszerint a reformációval szemben erőszakosan fellépő katolikus egyház 1540-ben létrehozta katonai jellegű „élcsapatát”, a Jézus Társaságát, amely szervezettségénél és erőszakosságánál fogva hatékonyan szállt szembe a protestantizmus vívmányaival. Valójában a katolikus egyháznak kevés annyira támadott és vitatott intézménye van, mint a jezsuita rend. Az antiklerikális publicisztikán pallérozott történeti köztudatunk máig olyan fogalmakkal kapcsolja össze, mint az inkvizíció, machiavellizmus, zsarnokölés, boszorkányégetés vagy akár az indiánok tömeges kiirtása, holott a történeti tények alapján teljesen egyértelmű, hogy ezek egyikéhez sincs a rendnek köze. Sőt, továbblépve: az ellenreformációval való közvetlen megfeleltetése is problematikus.

**Reformáramlatok a
katolikus egyházon
belül**

Az európai katolikus és protestáns történetírás évtizedek óta igen komoly erőfeszítéseket tesz arra, hogy a korszakot meghatározó történeti folyamatokat a lehető legpontosabb fogalmakkal határozza meg. Ennek a tisztázó munkának a során az elmúlt ötven évben olyan fogalmak tekintélye ingott meg és jelentése alakult át, mint a *reformáció*, *ellenreformáció* vagy *abszolútizmus*. Szempontukból most az ellenreformáció koncepciójának átalakulása izgalmas. A szó a német *Gegenreformation* kifejezés tükörfordítása, és annak a hagyományos felfogásnak a kifejezője, amely alapján a hanyatló katolikus egyház kizárólag a reformáció megindulására adott válaszként kezdett hozzá saját reformjához, és ennek a katolikus válasznak a lényege a protestantizmus elleni, általában a világi karhatalom segítségével végrehajtott erőszakos fellépés, a rekatolizáció. Ezzel a szemlélettel szemben már a múlt század végén (éspedig német protestáns részről) megjelentek olyan új kutatási eredmények, amelyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a katolikus egyházban a 15. század végétől nagyon komoly reformáramlatok keletkeztek, elsősorban spanyol és itáliai területeken.

Ezek a megújulási mozgalmak általában alulról indultak ki, legjelentősebb megnyilvánulási formáik a szerzetesrendek reformja, laikus vallásos társulatok alapítása, ezektől inspirálva új típusú szerzetesrendek születése, illetve az új vallási igényeket kielégítő, bibliai alapú és személyes hangvételű vallásos irodalom elterjedése voltak. Paradox módon az egyházi reformok megvalósulását a 16. század közepéig éppen a számos politikai és gazdasági érdektől megkötött pápaság akadályozta.

Karizmatikus és jogi mozgalom

Elsősorban a német történetírás érdeme, hogy a hagyományos ellenreformáció-koncepciót, valamint a reformációtól függetlenül és azt megelőzve megjelenő katolikus reform fogalmát egységes történeti képbe tudta foglalni. Eszerint a 16. századi katolikus egyházban két jelenség munkált párhuzamosan: egy pozitív, alulról induló spontán reformmozgalom, amely már a késő középkorban is jelen volt, másrészt egy negatív és dialektikus elem, amely a protestantizmus megjelenése után tűnt fel, arra adott válaszként. Ez utóbbi felülről jött, a pápaság irányításával. A lutheri reform nem teremtett tehát új erőket, hanem mintegy külső csapásként felszabadította és egyesítette őket, különösen azáltal, hogy a pápaságban tudatosította a veszély és a feladat nagyságát. A két jelenség (alulról—karizmatikus és felülről—jogi) kiegészítik egymást; az első előnyei a személyes érintettség, a spontaneitás, a frissesség, a belső vitalitás, ugyanakkor könnyen elveszti a lendületét, túlzásokba csap, a stabilitás és a folyamatosság hiánya miatt korlátozott hatású. A jogi-intézményes irány eltávolodhat a hiteles vallásosságtól, a betű a lélek fölé kerekedhet, de mégis ez biztosítja az alulról jövő mozgalom számára a tartós hatékonyságot, a két folyamat együtt ér el eredményt. A Trentói zsinat (1545—1563) előtti mozgalmak tehát a zsinat utáni ellenreformációban válnak az egész egyházat megújító folyamattá.

Iñigo Lopez de Loyola

Kizárólag ebben a történeti keretben érthető meg a maga teljességében a jezsuita rend megszületése és rendkívül látványos felemelkedése. A rend alapítója, a baszk nemes Iñigo Lopez de Loyola tizenöt éven át katonáskodott spanyol előkelők és a navarrai alkirály szolgálatában, mígnem negyven évesen, 1521-ben súlyos lábsebet szerzett a franciák által ostromlott pamplonai várbán. A korábban csak lovagi történeteket faló lábadozó katona sógornője könyvtárában két könyvhöz jutott hozzá: Ludolf német karthauzi Jézus életét tárgyaló művéhez és a középkor egyik legolvasottabb alkotásához, az *Arany Legendához*. A két olvasmány teljesen megváltoztatta Iñigo életét: a szentek példáján felbuzdulva ezentúl csak Krisztust akarta szolgálni. A hirtelen páfördülésnek és a katonából rendalapítótá lett férfi majd húsz évig tartó útkeresésének mozgatórugóit a 16. század első évtizedeit jellemző forrongó vallási légkörben kell keresnünk. Ignác felgyógyulva először a spanyolországi katolikus megújulás egyik központját, a monserrati bencés kolostort kereste fel, majd hónapokon át veze-

kelt Manresa városkában, ahol kemény fizikai és lelki megpróbáltatások között alkotta meg lelkigyakorlatos könyvét, az újkori lelki irodalom máig alapvető klasszikus alkotását (*Lelkigyakorlatok*). Mind vezeklései, mind pedig az ezeket követő szentföldi zárándoklata még jellegzetesen a késő középkori szentség-ideál követésének jegyében történtek. Szentföldi útja hatására fogalmazódott meg benne a pogány misszió és az ehhez szükséges társak összegyűjtésének gondolata. Ennek érdekében a teljesen tanulatlan, 43 éves férfi nem restelt kisgyermek mellé az iskolapadba ülni, és tíz éven át keményen tanulni. Szinte teljesen az elején, a grammatikánál kellett kezdenie, de szívós munkával, barcelonai, alcalai, salamancai, végül párizsi tanulmányai során a bakkalaureátusi fokozatig jutott el. Közben folyamatosan keresett társakat a tervezett misszióhoz, végül a párizsi Szent Borbála-kollégiumban (amelyben ezidőben Kálvin is lakott) sikerült néhány diáktársát megnyerni az ügynek.

A rendalapítás

Ignác és első kísérői csak 1539-ben, Rómában, a szentföldi misszió végleges megghiúsulása és az egyre növekvő népszerűség hatására döntöttek úgy, hogy új rendet alapítanak. Az első rendalkotmányt a csoportot kezdettől fogva támogató III. Pál pápa 1540-ben erősítette meg, ettől kezdve beszélhetünk jezsuita rendről (*Jézus Társasága*, latinul *Societas Jesu*).

A rend sok szempontból teljesen eltért a korábbi szerzetesintézményektől: a koldulórendek hagyományát követve erős központi szervezete volt, amelynek élén az egyetemes rendi gyűlés (legfőbb törvényhozó hatalom) és az általános rendfőnök (legfőbb kormányzó hatalom) állt. A rendtagok rendtartományokban, azokon belül rendházakban élnek, a szerzetesek és előjáróik között a pontosan szabályozott levelezés biztosítja az állandó kapcsolatot. Egyrészt az erős centralizáció és az alapos képzés, másrészt a szokásos szerzetesi kötöttségek elhagyása miatti mobilitás rendkívüli hatékonyságot biztosított az új intézménynek. A rend elsődleges célja a kor igényeinek megfelelően a lelkekkel való foglalkozás lett. Küldetésük kulcsszava a *misszió*, amelyre nézve a legrátermettebb és legképzettebb rendtagok feltétlen engedelmességgel tartoztak a pápának (a szegénység, tisztaság és engedelmesség hármasságával) mellett ez volt a negyedik fogadalom, amelyet azonban csak a jezsuiták egy része tehetett le).

**A jezsuita rend
indulása**

Nem a jezsuita rend volt az első új típusú szerzetesrend, mégis szinte néhány év alatt soha nem látott népszerűségre és befolyásra tett szert. Már az alapítás utáni első években megindultak a *páterek* a tengerentúli területek felé, ahol az addigi missziós gyakorlattal szemben sokkal mélyebb és eredményesebb evangelizálási gyakorlatot vezettek be: nem elégedtek meg a gyarmatosítók fegyvereinek árnyékában megtartott tömeges keresztelezésekkel, hanem a helyi nyelveket megtanulva a tényleges megtérésre helyezték a hangsúlyt. Ignác és az első rendtársak kezdettől fogva ket-

tős expanziós stratégiát követtek: a valamennyi fiatal számára annyira vonzó pogány missziók mellett hangsúlyozták, hogy az Európában végzett lekipásztori munka semmivel sem kisebb értékű a tengerentúli misszióknál. A rendalapító Loyolai Szent Ignác ugyan a Szentföldre akarta vinni első rendtársait, de már 1535-ben, szülőföldjén tett látogatása alkalmával rádöbbsent arra, hogy a kereszténynek mondott Európában mekkora lelki elhagyatottságban élnek a vidéki tömegek. Ennek (és az első jezsuiták útibeszámolóinak) hatására a frissen alapított rend az óriási lendülettel meginduló tengerentúli mellett egyre növekvő figyelmet szentelt az Európán belüli misszióknak, a protestantizmustól nem érintett déli országokban éppúgy, mint a katolicizmus által jórészt elvesztett északi területeken.

A rend vonzereje

A rend új céljaival és új arculatával fiatalok tömegeit vonzotta magához: a jezsuiták 1540-ben nyolcan, Ignác halálakor (1556) ezren, 1581-ben ötezren, 1616-ban már tizenháromezren voltak. A rend hallatlan népszerűségéhez nagy mértékben hozzájárult, hogy a missziós tapasztalatokból okulva az 1540-es évek végétől kezdve a kor igényeihez igazodva elkezdtek hivatásszerűen tanítással foglalkozni, ami nem szerepelt az eredeti célkitűzéseik között. Az iskola iránti óriási igényt és az ebben rejlő lekipásztori lehetőségeket felismerve és ügyesen kihasználva gyakorlatilag kiszajátították maguknak a katolikus középkutatást, és 1599-ben megalkotott egységes tanrendjükkel (*Ratio studiorum*) évszázadokra az európai elitképzés talán legfontosabb letéteményeseivé váltak.

A kiinduló gondolatmenethez visszakanyarodva rögtön szembeűnik a 16. század korszakformáló ereje. A késő középkori hagiografikus és misztikus művektől felindult és a Szentföldre vágyakozó katona óriási lelki utat tett meg a kora újkori kultúra arculatát alapvetően megformáló rend megalapítójáig. A spanyolországi megújulási mozgalmakból inspirált és azokhoz hasonlóan útkereső Ignác műve egyértelműen a katolikus reform egyik legnagyobb alkotása, amelyet azonban igazán nagygyá és eredményessé a pápaság támogatása tett. Így vált tehát az alulról jövő karizmatikus kezdeményezés a felülről irányított reform és ellenreformáció leghatékonyabb eszközévé, önmagában is kiválóan modellezve a katolikus reform és ellenreformáció bonyolult dialektikáját.

Megtelepedési kísérletek a királyi Magyarországon

A jezsuita rend rohamos terjedését és látványos eredményeit látva a katolikus egyházi élet fennmaradásáért küzdő egyházi és világi főméltóságok Európa-szerte egymással versengve próbálták meg a rendet országaikban megtelepíteni. Egy rendház alapítása azonban rendkívül költséges vállalkozás volt, hiszen a rendfőnök csak meg-

felelő számú rendtag ellátását biztosító alapítvány mellett egyezett bele az új létesítmény létrehozásába. A jezsuiták tehát Európában csak azokban az országokban tudták tartósan megvetni a lábukat, ahol erős katolikus elit támogatta őket. A közép-európai terjeszkedés legnagyobb akadálya pontosan az volt, hogy letelepítésük csupán egy-egy személy (főpap vagy arisztokrata) akarától és támogatásától függött, akinek halálával esetleg az egész vállalkozást fel kellett számolni.

**Az „elesettség
százada”**

Oláh reformprogramja

A magyar katolikus egyháztörténetírás joggal nevezi a 16. századot az „elesettség századának”.

A reménytelen helyzetben magától értetődő, hogy az egyházuk sorsáért felelősséget érző főpapok az átfogó koncepcióval, és főleg megfelelően képzett és ütőképes tagsággal rendelkező jezsuita rendben látták az egyetlen lehetőséget a katolicizmus elvesztett pozícióinak visszaszerzésére. A jezsuiták első kapcsolatai Magyarországgal a katolikus megújulás és ellenreformáció első jelentős hazai képviselőjének, Oláh Miklós esztergomi érseknek (1553—1568) a tevékenységéhez fűződnek. Loyolai Szent Ignáchoz hasonlóan Oláh is nagy utat tett meg, amíg udvari klerikusból és Erazmus humanista barátjából a magyarországi katolikus megújulás vezéralakja lett. Reformprogramja különösen azért izgalmas, mivel a Trentói zsinattal egyidőben, azzal párhuzamosan keletkezett, jócskán megelőzve a zsinati megújulást a helyi egyházi életre alkalmazó és egész Európában mintaként szolgáló Borromei Szent Károly-féle reformot. Az érsek főespereseivel 1559—1562 között egyházlátogatást végeztetett a főegyházmegye plébániáin, majd 1560 és 1566 között öt egyházmegyei zsinatot tartott a feltárt hiányosságok orvoslására. Oláh másik legfontosabb alkotása a nagyszombati városi iskola és az esztergomi káptalannal együtt Nagyszombatba menekült káptalani iskola egyesítése 1554-ben, majd az egyházmegyei szeminárium megalapítása 1558-ban. Az iskola színvonalával azonban a művelt érsek kezdettől fogva elégedetlen volt, különösen amikor látnia kellett a közeli Bécsben 1551 óta sikerrel működő jezsuita kollégium eredményeit. Ezért már 1554-ben, a két iskola egyesítésekor tervezte a jezsuiták nagyszombati letelepítését. A tervezgetések 1558-ra konkrét tárgyalásokig jutottak el. A jezsuita rend részéről Oláh tárgyalópartnere a bécsi kollégium rektora, Juan de Vitoria volt, aki a Társaságból elsőként lépett magyar földre (1553), és különösen szívén viselte a magyarországi megtelepedést. A különböző (elsősorban anyagi természetű) akadályok elhárítása után a nagyszombati kollégium alapítólevelét 1561. január 1-én írta alá I. Ferdinánd. Az első jezsuiták április 23-án érkeztek a városba.

**A nagyszombati
alapítás**

A kollégium fennállásának hét éve, igazolva az elsietett alapítások ellenzőinek aggodalmait, számos ellentmondástól és nehézségtől volt terhes. Mindenekelőtt az intézmény zavartalan működése számára nélkülözhetetlen anyagi biztonságot az érsek és a

király által adományozott javak, elsősorban a háborús pusztítások és a birtokkormányzók hűtlen kezelése miatt, nem biztosították. Az érsektől kapott nagyszombati épület kezdettől fogva kicsinek bizonyult, és a pátereknek saját templomuk sem volt. Emellett — akárcsak más európai városokban — a városi iskola és a jezsuita iskola között az első pillanattól kezdve rossz volt a viszony, hiszen a helyi tanítók számára a jezsuiták megjelenése súlyos anyagi és presztízsveszteséget jelentett. Ehhez járult még a város plébánosával, a katekizmus-fordító Telegdy Miklóssal való vitájuk, amelynek elsősorban a páterek tapintatlansága volt az oka. A kollégium fennállásának hét éve alatt 46 jezsuita működött az intézményben (ebből 12 pap), ami szokatlanul nagy fluktuációra mutat. Közülük mindössze 11 volt magyarországi születésű, és csupán 4 magyar nemzetiségű. A többi rendtag a hazai nyelveket nem ismerte, tehát a tanításon kívül más lelkipásztori munkát nem tudott végezni. A számos külső és belső nehézséggel küszködő intézmény a legtöbb eredményt az iskolával érte el, bár a tanulólétszám a városi iskolával való rivalizálás miatt tíz és száz fő között ingadozott.

A kollégium felozlatása

A jezsuita rend vezetése hamarosan belátta, hogy a magyarországi alapítás korántsem hozta meg a várt eredményeket, pedig a messzetelektől a nagyszombati állomást eredetileg kiindulópontul szánták a déli és keleti irányú missziós terjeszkedéshez, Nemcsak ez az expanzió nem valósult meg, de még nagyszombati rendházukat sem tudták megszilárdítani. Az érsek maga sem látta igazolva a jezsuiták letelepítéséhez fűzött reményeit, hiszen nyelvismeret hiányában a város katolikus életét sem tudták felvirágoztatni, a nagyobb léptékű rekatolizációs elképzelések pedig szóba sem kerülhettek. A kollégiumnak végül az 1567. évi nagyszombati tűzvész és az első magyar rektor, Hernáth Péter halála adta meg a kegyelemdőfést: a rendfőnök 1567. június 21-én az intézmény megszüntetése mellett döntött, és visszahívta a Magyarországon működő jezsuitákat.

Az újralapítás

A nagyszombati kollégium kudarca nagyon óvatossá tette a rendet minden magyarországi vállalkozással kapcsolatban, ám mind a hazai, mind a római egyházi körökben felszínen tartotta a magyarországi misszió gondolatát. Az 1570-es évek elejétől kezdve folyamatosan találkozunk a rend hazai megtelepítését célzó elképzelésekkel, amelyek végül 1586-ban öltöttek konkrét formát: a jezsuitákkal jó kapcsolatokat ápoló Draskovich György kalocsai érsek a bíborosi cím elnyerésekor a királytól kieszközlötte, hogy a megüresedett turóci prépostság birtokait egy új jezsuita kollégium alapítására fordíthassa. Miután a király a kérésnek eleget tett, a jezsuita rend részéről a bécsi kollégium rektora vette át az új alapítványt. Claudio Acquaviva rendfőnök azonban egyrészt az elmúlt évtizedek kedvezőtlen tapasztalataiból okulva, másrészt a magyar jezsuiták hiánya, a sajátos magyarországi nehézségek és

az alapítvány számos hátránya (például periférikus fekvés, nehezen kezelhető birtokok és az ezekből adódó nehezen vállalható kööttségek) miatt nem sietett a magyarországi kollégium felállításával. A bécsi jezsuiták és hazai támogatóik ugyanakkor joggal tartottak attól, hogy a halogatás miatt a prépostság javaira áhítózó egyháziak vérszemet kapnak, és az alapítvány sorsa veszélybe kerül. Hosszú belső viták után a rend végül 1589-ben a két birtokközpontban (Znióvárálja és Vágsellye) missziót létesített, majd 1591-től Znióvárálján kollégiumot nyitott. Ezt 1598-ban kedvezőbb fekvése miatt Vágsellyére helyezték át, ahol egészen Bocskai csapatainak bevonulásáig, 1605-ig működött. Az együttesen mintegy 8-12 pátert és ugyanennyi magisztert és testvért számláló két rendház, működésének hatósugarát tekintve, mindenképpen csak helyi jelentőséggel bírt: a két városka még a megcsappant ország viszonylatában is periférikus jelentőségű volt, az itt dolgozó rendtagok túlnyomó többsége pedig most sem tudott magyarul. Átütő jezsuita sikerekről tehát ez esetben sem beszélhetünk.

Ugyanakkor a két rendház szerepe a későbbiek szempontjából mégis nagyobb, mint azt első látásra gondolnánk. Ezek az évek ugyanis a csendes erőgyűjtés és töltekezés éveit voltak. A Magyarországon dolgozó rendtagok nem kergettek irreális ábrándokat, hanem ismerkedtek a helyi viszonyokkal, és felmérték a lehetőségeket. Iskolájukban (amelyről, sajnos, igen keveset tudunk) tanult a következő évtizedek számos fontos katolikus közéleti szereplője, itt elég csak a legnagyobb konvertita főúr, Esterházy Miklós nevét említeni. A környékbeli katolikus vagy frissen katolizált nemesek birtokain folytatott misszió révén elsajátították a következő évtizedek legalapvetőbb pasztorális módszereit. Olyan magyar jezsuiták ismerték meg a sellyei évek alatt az itthoni egyházi és politikai életet, mint Dobokay Sándor, Forró György és Pázmány Péter. Sellye tehát a Pázmány névvel fémjelzett magyarországi katolikus megújulás bölcsőjévé és szellemi műhelyévé vált.

A nagy ígéret: jezsuiták az Erdélyi Fejedelemségben

A magyarországiakhoz hasonlóan az erdélyi jezsuita rendházak megalapítása is egyetlen ember akaratának és fáradozásának köszönhető: Báthory István erdélyi fejedelemnek (1571—1586) és lengyel királynak (1575—1586). Erdélyben a királyi országrészhez hasonlóan szűntek meg a katolikus egyházi intézmények és terjedt el a protestantizmus, azzal a különbséggel, hogy a születő fejedelemségben a nemesség és a köznép nagyobb hányada maradt hű ősei hitéhez. Ugyanakkor a protestáns többségű erdélyi törvényhozás a katolikus vallást (noha a négy bevett vallás közé sorolta) hátrányos helyzetbe hozta a hasonló státussal rendelkező három protestáns felekezettel, az evangélikus, református és unitárius egyházzal

szemben. Ez a hátrányos megkülönböztetés mindenekelőtt a katolikus papság (ténylegesen soha végre nem hajtott) kitiltásában, illetve a katolikus püspök bejövetelének tilalmában nyilvánult meg. A katolicizmus az 1570-es évekre a katolikus nemesek birtokaira és a Székelyföld elzárt vidékeire szorult vissza, nélkülözve minden kitörési lehetőséget.

Báthory István

Báthory, a 16. század végének egyik legnagyobb formátumú közép-európai politikusa nagyon sokat tett a katolikus egyház pozícióinak erősítéséért. Ebbéli fáradozásait a helyi törvények és politikai ellenfelei (mindenekelőtt a Habsburgok) által támasztott akadályok sokszor hátráltatták vagy éppen meg is hiúsították. Emiatt már a korabeli katolikus közvéleményben is meglehetősen ellentmondásosan ítélték meg hit- és egyházhűségét, ezek a kételemek a mai történetírásban is többször felbukkannak. Ugyanakkor a tényekből kiindulva egyértelműen megállapíthatjuk: Báthory lehetőségeinek határáig valóban mindent megtett az erdélyi katolikus egyház megsegítése érdekében; hogy ilyen irányú tevékenységét (és különösen a jezsuitákkal való szoros kapcsolatát) politikai érdekek is motiválták, semmit sem von le ennek az értékéből.

A későbbi fejedelem feltehetőleg bécsi fogsága idején (1565–1567) került először kapcsolatba a jezsuitákkal. Fejedelemmé választása után rögtön kísérletet tett katolikus papok Erdélybe hívására és az egyházi hierarchia helyreállítására, persze sikertelenül. Ebben az összefüggésben gondolt a jezsuiták erdélyi megtelepítésére is, erre vonatkozó terveiben a rend részéről buzgó támogatóra lelt Szántó Istvánban. Az Osztrák Provincia azonban több éves alkudozás ellenére sem volt hajlandó a fejedelem kérésének eleget tenni. Ennek legfontosabb oka kétségtelenül a távolságtól és vállalkozás bizonytalan kimenetelétől való félelem, a nagyszombati alapítás rossz tapasztalatai, a magyar rendtagok kis száma, illetve 1575 után a lengyel királyság miatt Miksa és Báthory között kialakult feszültség volt.

A nehézségeket látva 1576 után Báthory újdonsült lengyel királyként Lengyelország felől látott hozzá az erdélyi jezsuita misszió megalapításához. Az elhúzódnak tárgyalásokat jótékonyan meggyorsította egy magyar jezsuita, Leleszi János akciója, aki előjárói engedélye nélkül Egerből Erdélybe utazott, és onnan sürgette az erdélyi katolicizmus mielőbbi megsegítését. Ennek hatására a rendi vezetés végül az erdélyi misszió megindítása mellett döntött. Az első jezsuiták 1579 őszén érkeztek Lengyelországból a Kolozsvár melletti egykori bencés apátságba, Kolozsmonostorra.

**Az erdélyi
megtelepedés**

Az erdélyi megtelepedés a törvényi korlátozások ellenére is sokkal dinamikusabban fejlődött, mint magyarországi társa alig két évtizeddel előbb. A monostori páterek 1581 tavaszán beköltözhetek Kolozsvárra, a ferencesek helyreállított egykori kolostorába, ahol oktató és lelkipásztori munkájukat sokkal eredményesebben folytathatták. Az unitárius városi iskolával való versengés-

ből egyértelműen a jezsuita tanintézmény került ki győztesen: állandó jelleggel 150-200 diákja volt. 1585-ben a filozófia oktatásával beindult a felsőfokú képzés, a diáklétszám ekkor 230 fő volt. 1583-ban a híres jezsuita diplomata, Antonio Possevino a többi úgynevezett északi pápai szeminárium mintájára felállította a kolozsvári papnevelő intézetet is, amelynek két év múlva már ötven növendéke volt. A kolozsvári kollégium mellett Gyulafehérvárott, a fejedelmi udvar szomszédságában is működött egy rendház több mint tíz rendtaggal, míg a szintén fontos váradi misszióban két-három páter dolgozott. A fejedelem által támogatott jezsuita iskolák és missziók néhány év alatt valóban ígéretesen fejlődtek, az eredmények hatására néhány páter beszámolóiból egy nagyobb szabású, Erdélyből kiinduló keleti és török misszió tervei is kibontakoztak.

A jezsuiták kitélése

A nagy lendülettel megindult és komoly reményekre jogosító erdélyi vállalkozásról azonban rövidesen kiderült: nagyszombati társához hasonlóan ez az alapítás is a szükséges alapok és háttér nélkül jött létre. 1586 nyarán kitört a pestis az országban, a járványnak a 45 erdélyi rendtagból 24 esett áldozatul. A következő években az elhunytak helyére a lengyel provincia 23 új jezsuitát küldött, de a rendházak már nem tudták felvenni az előző évek lázas munkájának ütemét. A pestisnél is nagyobb csapást jelentett pártfogójuk, Báthory István 1586. december 13-án bekövetkezett halála. A jezsuiták sokszor túlságosan is zajos sikereit egyre ingerültebben figyelő protestáns rendek a fejedelem halála után 1588-ban rávették a fiatal és határozatlan Báthory Zsigmondot, hogy a fejedelemség elnyeréséért cserébe írja alá a jezsuiták kitélésát kimondó törvényt. A következő év folyamán a rend tagjai kénytelenek voltak elhagyni az ország területét.

Az új fejedelem, aki maga is a jezsuiták neveltje volt, természetesen az első alkalommal visszahívta a pátereket Erdélybe. 1591-ben a spanyol Alfonso Carrillo utazott a fejedelemségbe, hogy a rend visszatérését előkészítse. Az 1595. évi gyulafehérvári országgyűlés újra engedélyezte a jezsuiták letelepedését Monostoron, Kolozsvárott és Gyulafehérvárott. A századforduló zűrzavarai és megpróbáltatásai (a gyulafehérvári jezsuiták elűzése 1598-ban, a kolozsvári rendház feldúlása 1603-ban) ellenére a rend egészen 1607-ig, újbóli törvényerejű kitéléséig működött Erdélyben.

A jezsuiták 1579-1607 között

A jezsuiták 1579 és 1607 között, kisebb megszakításokkal majdnem 40 éven át működtek az Erdélyi Fejedelemségben, tevékenységük a Báthory-korszak művelődéstörténetének egyik legmeghatározóbb része. Ugyanakkor itt is hasonló nehézségekkel és problémákkal kellett szembenézniük, mint a királyi országrészben: a magyarul tudó rendtagok csekély száma miatt a lelkipásztori munka hatékonysága meglehetősen csekély volt, a rendházak vezetése és a birtokaikon élő jobbágyokkal való bánásmód bizony

sok kívánnivalót hagyott maga után. Maguk a józanabb páterek túlságosan hivalkodónak, sőt sértőnek találták rendtársaik viselkedését, amivel szinte provokálták az ország nemeseinek gyűlöletét. Némelyik páter (a portugál Vega vagy a magyar Szántó) túlbuzgósága és hevesége pedig még a jezsuiták között is visszatetszést szült. A belső problémák mellett a kudarc legfőbb oka itt is a megfelelő súlyú katolikus elit hiánya volt, amelyre támaszkodva meg tudtak volna kapaszkodni ebben az annyi lehetőséget rejtő országban. A sikertelenség ellenére erdélyi működésük a magyarországihoz hasonlóan nagyon fontos előkészületet jelentett a következő század látványos sikereihez. Itt mindenekelőtt a feltűnően nagyszámú erdélyi jezsuita hivatásra kell gondolnunk, akik a következő század elején a rend magyarországi előretörésének főszereplői lesznek.

Az ismeretlen vonzásában: a jezsuiták és a török hódoltság

A török misszió gondolata kezdettől fogva központi helyet foglalt el Szent Ignác és az első jezsuiták terveiben, hiszen maga a rend magvát képező első csoport is ennek a célnak a jegyében alakult meg. A szentföldi utazás meghiúsulása után azonban világossá vált, hogy az Oszmán Birodalomban végzendő hittérítés leküzdhetetlen akadályokba ütközik, ugyanakkor a rend számára más területeken (távol-keleti gyarmatok, Amerika) szinte hihetetlen távlatok nyíltak. Mindazonáltal Ignác perspektívájából nem tűnt el a török területeken alapítandó kollégiumok gondolata, azonban ezekből az elképzelésekből a rendalapító életében semmi sem valósult meg. Az Oszmán Birodalomban csak 1583-ban sikerült a rendnek állandó missziót létesítenie.

A jezsuiták számára a török területekre való behatolásra kezdetben három lehetőség kínálkozott: az egyik útvonal Bécs és a királyi Magyarország irányából indult, a másik kettő a két török vazallusállamon, Raguzán vagy Erdélyen keresztül vezetett. A balkáni és levantei missziók kínálta lehetőség tehát kezdettől fogva fontos szempont volt a bécsi, nagyszombati, kolozsvári és raguzai rendházak alapításakor. Ugyanakkor ezeknek az intézményeknek az anyagi és személyi gondjai miatt gyakorlatilag szó sem lehetett arról, hogy a hódoltság felé missziókat indítsanak. Az egyetlen komolyabb ilyen jellegű vállalkozás a horvát Marko Pitacic nevéhez fűződik, aki 1588-ban a temesvári basa oltalomlevelének birtokában Váradról bemerészkedett a hódoltságba, és egy hónapig működött Gyula és Makó környékén. Beszámolójában szinte szemére vetette rendjének, hogy a hódoltságot teljesen elhanyagolta, holott a törökök kifejezett jóindulattal viseltetnek a keresztény papok iránt, tehát ez a fontos munkatér előttük is nyitva áll.

A hódoltság szempontjából a legfontosabb jezsuita vállalkozás a raguzai misszió volt. A kicsiny városállamot harcok katolicizmusa és a törökkel való jó kapcsolatai alkalmassá tették a hódolt Balkán felé irányuló missziószervezés bázisának szerepére. A raguzai jezsuiták is tisztában voltak a város által nyújtott lehetőségekkel, ezért többször bemerészkedtek a török területekre is. Közülük elsőként az itáliai Bartolomeo Sfondrato jutott el a hódolt Magyarországra Bonifacije Drakolica stagnói püspök és apostoli vizitátor kíséretében 1581-ben. A páter 1583-ban bekövetkezett haláláig működött Temesvárott az ottani raguzai kereskedők között. Ugyancsak megfordult a hódoltságban a raguzai kereskedőből jezsuitává lett Marin Temperica, aki 1585-ben a konstantinápolyi misszióból hazatérőben Pozsegán járt.

Ezek a példák is mutatják, hogy a jezsuita rendben folyamatos volt az érdeklődés az Oszmán Birodalom európai részében élő keresztények közötti misszió iránt. Több páter tevékenykedett a hódolt Balkánon, és ezen belül a magyarországi hódoltságban, de állandó misszió szervezésére ekkor még nem történtek konkrét kísérletek. Az első tervezetek és tapogatózások viszont kétségtelenül több fontos tanulsággal szolgáltak a rendi vezetés számára: mindenekelőtt a török viszonylagos türelme a keresztények és papjaik iránt, illetve Raguzai kulcspozíciója voltak a legfontosabb olyan tapasztalatok, amelyekre építve a következő században megindult a missziószervező munka.

Összegzés

Ha mérleget kívánunk vonni az Európában és a tengerentúli missziókban komoly eredményeket elért jezsuita rend magyarországi működéséről a 16. században, meglehetősen lehangoló végeredményre jutunk. Majd félszázadnyi kísérletezés és több elbukott vállalkozás után a 17. század elejére a szükséges feltételrendszer hiánya miatt egyik országrészben sem sikerült állandó jelleggel megtelepednie a rendnek. A sellyei kollégiumból 1605-ben, Erdélyből 1607-ben kellett távozniuk, a hódolt területeken való munka pedig komolyan szóba sem jöhetett.

A rend igazi nagysága azonban nem a gyors és látványos sikerekben, hanem a szívósságban és a józan tervszerűségben rejlett. Ezt a megállapítást a jezsuiták hazai történetének mélypontját jelentő évtized eseményei támasztják alá. A Bocskai-féle szabadságharcot követő bécsi béke és az azt szentesítő 1608. évi törvények jogilag ugyan lehetetlenné tették jezsuita kollégium alapítását, viszont paradox módon éppen a békekötés által teremtett új feltételrendszer, az udvar és a rendek hosszú évtizedekig működő kompromisszuma tette lehetővé a jezsuiták számára, hogy új stratégiát dolgozzanak ki, amelynek segítségével minden várakozást felülmúló sikereket értek el a 17. század első felében. A 16. század végétől kezdve ugyanis megindult a magyar fő- és középnemesség katolizálása, és ez a folyamat a bécsi béke utáni évtizedekben szinte tömeges méretűvé vált. Ebben az áttérési hullám-

ban a rend alapvető szerepet játszott, ennek következtében néhány éven belül létrejött az a katolikus elit, amely a jezsuiták megtelepedését anyagilag és jogilag biztosítani tudta. Ezzel párhuzamosan beért a nagyszombati és az erdélyi vetés is: magyar jezsuiták tucatjai tértek haza külföldi tanulmányaikról, hogy házájukat és egyházukat szolgálják tanárként, misszionáriusként és íróként. 1615-ben létrejött a nagyszombati és a homonnai kollégium, amelyekből számos misszió rajzolt ki a környező konvertita földesurak birtokaira. 1650-ben már 4 kollégium, 8 rezidencia és 14 missziós állomás működött az országban, összesen 149 jezsuitával, ezek létszáma a 18. század elejére megháromszorozódott. 1612-ben kezdte meg tevékenységét a hódoltsági jezsuita misszió, amely a század közepén már négy állomással működött. 1615-ben Erdélybe is visszatérhettek, ahol a Báthory-korszaknál lényegesen szerényebben, de tartósabban dolgozhattak. Az első évtizedek fáradozásai és szenvedései nem veszték tehát kárba: a jezsuita rend egyedülállóan fontos szerepet töltött be a magyarországi katolikus reform és ellenreformáció, tágabb értelemben pedig az újkori magyar művelődés történetében.

*Felhívjuk tisztelt Olvasóink figyelmét,
hogy a Vigilia Kiadó
1999. május 10-21. között
tavaszi könyvakciót tart.
A megrendelőlap megtalálható
a Vigilia 1999/5. számában.
Az akció a Szent István Társulat
könyvhetén is érvényes.*

Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában

ÁCS PÁL

A reformáció jegyében?

Született 1954-ben Budapesten. 1979-ben szerzett diplomát az ELTE BTK magyar-országi szakán, ugyanabban az évben elvégezte a MÚOSZ művelődéspolitikai szakát is. Kilenccs évén át a Kortárs olvasószerkesztője volt. 1985 óta az MTA Irodalomtudományi Intézet reneszánsz osztályának főmunkatársa. 1990-ben kandidált, értekezésének témája Rimay János volt. További kutatási területei a 16-17. századi irodalom, történelem és folklór.

Az akadémiai irodalomtörténet

A magyar irodalom és kultúra Horváth János alkotta organikus, célulvú fejlődéskoncepciója — mely a „kezdetek”-től „megoszlasokon” át húzta ívét a nemzeti klasszikusokig — a 16. század kulturális produkciójának egészét a „reformáció jegyében” vonta. Érthető módon tette ezt, hiszen a Mohácsot követő korszak magyar irodalmának legszembeütőbb jelensége, a magyar nyelv térhódítása kétségtelenül összefüggésben állt a reformáció nemzeti nyelvű irodalmi programjával. Horváth János nem tett egyenlőségelet a 16. század nyelvi, nemzeti és vallási megújulása közé, mégis összefüggő, egymásból logikusan következő folyamatokként ábrázolta ezeket: „Mint a nemzeti érzés, létkérdéssé vált a vallásos is. A vallásnak a humanizmus és a középkorvégi visszaélések folytán válságba jutott eszmei vezérszerepét — új egyházakban s változott dogmatikával — helyreállította, s ezzel a vallás uralmát a műveltség (és irodalom) világában évszázadokkal meghosszabbította, új szervezkedésre ösztönözve a katolicizmust is.” Ez a kultúrtörténeti megközelítés értelemszerűen következik a korszak történelméről alkotott közkeletű „nemzeti” felfogásból: „Középpütt szolgaságban, nyugaton örökös harcban, keleten megalkuvásban: sehol egy magával szabadon rendelkező, független magyar hatalom... a magyar állam mindhárom darabját kívülről kormányozták: Bécsből és Prágából, Varsóból, Konstantinápolyból.” Horváth János szerint a reformáció jegyében meginduló irodalmi és kulturális mozgalmak az idegen elnyomás és azok kiszolgálói ellenében, egy új közösségi öntudat megnyilvánulásaként léptek színre. Nem meglepő, hogy a katolicizmusnak csupán negatív mellékszerep jutott.

Az 1960-as években keletkezett akadémiai irodalomtörténeti szintézis lényegében magáévá tette Horváth János álláspontját, az osztályszempontok következetes szemléltetésével egészítve ki azt. A kötet szerzői a reformációban jelentkező „nemzeti” öntudatraébredést a „társadalmi haladás” letéteményeseként ábrázolták, melynek, szerintük, a legkövetkezetesebb hordozója — valódi

polgárság híján — a feltörekvő, mozgékony s az új eszmék iránt fogékony mezővárosi polgárság volt. Nem meglepő, hogy ebben a megközelítésben a katolikus kultúra a társadalmi mozgások retrográd kerékkötőjeként, jó esetben a haladás színvonalas ellenfeleként, a reformáció igazát „dialektikus” módon alátámasztva jelenik meg. A történelmi közfelfogás reflexeiben ez az előítélet ma is gyakran felbukkan.

Mindkét felfogás tartalmazza az igazság elemeit, mégis mindkét megközelítés kétségtelenül torzít. Nem csupán azért, mert ideologikus történelmi keretbe szorítják az eseményeket, sokkal inkább azért, mert ez a keret teljesen rugalmatlan és legalábbis részben történetietlen.

**A katolikus
kultúrtörténeti
konceptió**

Hasonlóan merev kultúrtörténeti interpretációk persze a katolikus egyháztörténetírásban is felbukkannak. A katolikus elemzők olykor manapság is csupán abból a nézőpontból értékelik és mérlegelik a 16. századi katolikus kultúrát, hogy az mennyiben készítette elő a később kibontakozó ellenreformáció sikerét. Akad szerző, aki — az akadémiai irodalomtörténettel egyidőben — elítélően nyilatkozik a reneszánsz kori magyar főpapok humanista stúdiumairól és műpártolásáról, s mellesleg még Morus Szent Tamást is megrója, mivel házába fogadta Erazmust. Péteri János jezsuita rendtörténész szerint az elvtelen, liberális rotterdami mester a vendégszeretet azzal hálálta meg, hogy megírta a *Balgaság dicséretét*, melyben epés célzások olvashatók a pápáról, a szerzetesekről és a skolasztikus teológusokról — s Morus ezen nem háborodott fel, sőt, alighanem tetszéssel fogadta.

Az ideologikus szemléletek hibáit „ideológiamentességgel” nem küszöbölhetjük ki, hiszen ez a fogalom a legtöbb esetben a véleménymondás kikerülésének szándékát vagy a történelemtől való gondolkodás teljes hiányát hivatott elfedni.

Ma is helyes azt mondani, hogy a 16. század a reformáció kora, s e periódus magyar irodalmában a protestáns szerzők: Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Sztárai Mihály, Szenci Molnár Albert és kevésbé ismert társaik bírnak meghatározó jelentőséggel. Egyúttal nem árt rámutatni a történeti tisztánlátásunkat gátló megalapozatlan, ám makacsul továbbélő sztereotípiákra, melyeket a múlt különböző korszakaiból örököltünk.

A következőkben a középkori katolikus kultúra intézményrendszerének e századbeli átformálódásával, a neves protestáns szerzők kevésbé ismert, ám korántsem méltatlan katolikus ellenfeivel, valamint a katolikus és protestáns kultúra kölcsönhatásával foglalkozunk.

A Horváth János által elemzett Mohács utáni „nyelvi megújulás”, a „magyar nyelv felfedezése” nem a reformáció hatására, hanem azzal párhuzamosan bontakozott ki. A protestantizmus kétségtelenül gyökeresen átformálta a magyar kultúra intézményrendszerét. Ez a változás azonban kezdetben lassú folyamat volt,

s csak a század derekán vett nagyobb lendületet. A magyar reformáció — Európa más tájaihoz hasonlóan — a század közepéig még nem hozott teljesen lezárult, egyértelmű és megváltoztathatatlanul új viszonyokat az ország vallási életében, s voltaképpen csak az 1563-ban befejeződött trentói zsinat után beszélhetünk a frontok teljes megmerevedéséről. A régi, középkori katolikus kultúra tehát nem tűnt el teljesen, a megszületőben lévő újban jelentős szerepet játszottak a különböző katolikus körök. Ebből az átalakuló intézményrendszerből indultak útjukra a magyar nyelvű irodalom úttörői is. Sokan közülük a protestantizmussal rokonszenveztek, sokan át is tértek, mások viszont megmaradtak a katolikus hitben, bizakodva az egyház belső megújulásában.

Szerzetesek

Magyar nyelvű litteratura — írásbeliség — 1526-ig jórészt csak a kolostorokban létezett. A középkori állam szétesését követően a rendházak hanyatlása visszafordíthatatlanná vált. A pusztulás mégsem volt teljes.

A pálos rend és a kolostori kultúra ideig-óráig támogatóra talált Martinuzzi Fráter György bíborosban, a nagy hatalmú pálos szerzetesben. 1540-ben Velencében nyomtatásban is megjelentették breviáriumukat Fráter György költségén, mely magyar nyelvű részleteket is tartalmaz: a hónapok neveit.

A kolostorok főlszámolása

Fráter György meggyilkolása után 1552-ben Erdély átmenetileg Habsburg kézre került, János Zsigmond és Izabella királyné Lengyelországba menekült. Ez az állapot azonban csak négy évig tartott: 1556-ban visszatértek. Az elszabadult politikai indulatok ekkor főként a katolikus egyház, s különösen a szerzetesrendek ellen fordultak. Lényegében ekkor semmisült meg az összes erdélyi és tiszántúli kolostor, s a pusztításnak halálos áldozatai is voltak a pálosok és a ferencesek között.

A pálosok hatvannál is több középkori kolostorából öt-hat fennmaradt a királyi Magyarországon: Pozsony környékén, Nyitra megyében és Zágráb közelében.

A hajdan virágzó domonkos rend a 16. század közepére már szinte teljesen eltűnt az országból. A domonkosokat az 1530-as évektől kezdve egyre gyakrabban zaklatták Erdély és a királyi Magyarország protestáns érzelmű városi hatóságai, egyeseket bebörtönöztek, másokat kivégeztek, a megmaradtakat elüldözték, rendházaikat pedig lerombolták. A korai reformátorok ellenfelei között elvéve mégis feltűnnek dominikánusok. 1552-ben Padovából érkezett plébánosnak a hódoltságbeli Tolnára egy Józsa nevezetű domonkos szerzetes, akiben a baranyai reformátorok komoly ellenfelükre akadtak. Ez a konfliktus igencsak jellemző a hódoltságbeli vallási állapotokra. A tolnai templomot ekkor a katoliku-

sok és a lutheránusok felváltva használták. Amikor Józsa prédikált, Sztárai Mihály, a protestáns lelkész beküldte valamelyik tanítványát, hogy jegyzeteljen. Amint a katolikus szertartás véget ért, ő lépett Józsa helyére, s nyomban belekezdett a szentbeszéd becsmérésebe és cáfolatába. Ezt a vitastílust még maguk a protestánsok is elítélték. Józsa barát művelt ember volt, jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, melyben még Platón-kötet is akadt. Sztárai alighanem Józsa fráteréről mintázta az *Igaz papságnak tiköre* című drámájának egyik szereplőjét, a domonkos „Fráter”-t. Józsa barát ellen szatírikus verseket írogatott Szegedi Kis István is, melyek — közvetett módon — a barát műveltségéről tanúskodnak: „Akiket említesz, ismerjük a régi Atyákat, ám ezek iratait értelem értheti csak” — vagyis a Józsa által sűrűn idézett egyházatyák írásainak valódi értelmét a reformáció fényénél kell megvizsgálni.

A másik kolduló rend, a ferencesek, közülük is a szigorúbb szabályok szerint élő obszervánsok voltak azok, akik leginkább alkalmazkodni tudtak a megváltozott politikai és vallási körülményekhez. Rendházaik és nagy művelődéstörténeti fontosságú könyvtáraik fennmaradtak a hódoltsági Szegeden és Gyöngyösön, a század harmincas-negyvenes éveiben még iskolákat is működtettek Sárospatakon és Gyulán. Székelyföldön a csíksomlyói ferences kolostor sohasem szűnt meg létezni. A csíksomlyói búcsú annak a győzelemnek az emlékét őrzi, amelyet a hitüket és ferences lelképásztoraikat védő katolikus székelyek 1567 pünkösdjén arattak János Zsigmond felett. A diadalt a csíksomlyói Madonna csodatevő szobrának tulajdonították.

A ferencesek szerepeltek leggyakrabban a protestánsokkal tartott hitvitákon. Sikerral tevékenykedtek a hódoltsági Szegeden. 1545-ben Abádi Benedekkel, a sárvár-újszigeti könyvnyomtatóból lett reformátorral ütköztek meg, s ezt követően mind a protestánsok, mind a ferences barátok igyekeztek rábírní a török hatóságot a másik fél kiűzésére. A küzdelemből végül a szerzetesek kerültek ki győztesen, s 1562-ben a törökök nekik ítélték az alsóvárosi templomot, amely a hódoltsági katolicizmus kulturális értékeinek egyedülálló központjává vált.

Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a felekezeti küzdelmek idején az oszmán megszállók a protestánsoknak kedveztek, ez azonban csak megszorításokkal mondható igaznak. A törököknek a keresztény felekezetek vitáiban tanúsított magatartását általában a pillanatnyi érdek és a helyi erőviszonyok szabták meg. A szegedi esethez hasonlóan 1551-ben a katolikus fél javára döntött a budai pasa egy neki hódoló faluban, ahol a lutheránus prédikátort kis híján karóba húzták.

A hódoltságban még 1565-ben is tartottak katolikus-protestáns hitvitát: Seraphinus Panthanus ferences misszionárius az ekkortájt legtekintélyesebbnek számító magyar protestáns teológussal, Szegedi Kis Istvánnal vállalkozott a disputára Ráckevén. Skaricza

Máté, Szegedi Kis István életrajzírója a következőképpen számol be az olasz franciskánus műveltségéről és felkészültségéről: „görögül és héberül csak kissé írta lassabban a magyarázatokat, mint latinul... Pestről egy zsák könyvet lecipelve Keviben termett” stb. Szegedi Kis István nagyobb tudása s a reformáció híveinek kétségtelenül nyomasztó fölénye meghátrálásra készítette a barátot, annyi azonban bizonyos, hogy a felek hosszan tartó küzdelme nevezetes látványosság volt, mely szép számmal vonzotta a protestánsok Szent Ábrahám templomába a mezőváros református (magyar), görög-keleti (rác) és katolikus (raguzai olasz) lakosságát. Ezért írhatta azt Skaricza Máté, hogy a „páristák tömege” előtt győzte le vitában Szegedi Kis István a ferences Seraphinus Panthanust.

A reformáció kezdetén egyedül a ferencesek vállalták írásban is a harcot a reformáció ellen. A „magyar Luther”-nek is nevezett Dévai Bíró Mátyás egyik vitairatára Szegedi Gergely váradi minorita egy latin nyelvű könyvvel válaszolt (*Dévai Mátyás téves kijelentéseinek megvizsgálása*, Bécs, 1535). A Heltai Gáspár által „csácsogó Fráter Gergel”-ként emlegetett Szegedi Gergely rendfőnök kiváló képességű és kitűnő képzettségű volt: Krakkóban tanult, majd Párizsban, a Sorbonne-on szerzett teológiai doktorátust. Szorosan együttműködött szigorúságáról híres rendtársával, a *Pannóniai éneket* író Csáti Demeterrel. Mindkettejükkel összeütközésbe került a korai reformáció egyik nagy alakja, a zsoldárfordító és világtörténetet író Bencédi Székely István. A két ferences barátról írja zsoldárfordítása jegyzetei között, hogy a fráterek Lucifer parancsolatát követik, mikor a paráznaságot kisebb bűnnek vélik, mint a házasságot: „Ez Luciper tábláját láttam Csáti Demeternél és Váradon frater Gergelynél.”

**A ferencesek
szellemisége és a
reformáció**

A ferencesek köreiből került ki a magyar reformátorok első generációjának jelentős része. Szűcs Jenő több tanulmányában is rámutatott arra, hogy az obszerváns ferencesek között sokan már 1514 előtt is az egyház és a főurak bűneiben látták az ország romlásának okait — a magyar reformáció radikalizmusa tehát a ferencesek szellemiségéből is táplálkozott. Köztudomású, hogy Sárospatak reformációjában a volt ferencesek komoly szerepet játszottak: Sztárai Mihály és Kopácsi István talán a pataki kolostor szerzetesei voltak. Szkárosi Horvát András kezdetben a váradi obszerváns rendház lakója volt. Egyik versének kolofonjában így ír önmagáról:

*Ez éneket költé egy barátból lött pap,
Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját,
Hitire fogadta, soha többé nem csal.*

Ferencesekből lett reformátorok

Az énekszerzőként is ismert első baranyai reformátor, Siklósi Mihály bizonyosan, a békési Ozorai Imre valószínűleg szintén a ferences szerzetből kilépve csatlakozott a reformációhoz. Bálint Sándor *Szeged reneszánsz kori műveltségéről* szóló monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy Szegedi Kis István „föltétlenül az alsóvárosi obszervancia szellemi atmoszférájában nevelkedett”, Révész Imre pedig arra, hogy a nagy reformátor egyik teológiai fejtegetése Szent Bonaventurának, a franciskánus misztika vezéralakjának szövegrészleteit tartalmazza.

A reformáció első nemzedéke és katolikus ellenfelek egyazon intellektuális környezetből kerültek ki, nem csoda, hogy jól ismerték egymást — és persze egymás gyengéit. Sztárai Mihály például az *Igaz papságnak tiköre* című hitvitázó drámájában megemlékezik egyik hajdani rendtársáról, bizonyos Miklós doktorról, aki Párizsból hozta magával Szent Gergelynek a papok tudatlanságát bíráló könyvét. Szkárosi Horvát is belülről ismerte a váradi „káptalan szer” — a híres kanonok-negyed, a Káptalan-sor — világát, hiszen maga is ebből a milióból származott.

A női szerzetesrendek

Az apácák monostorai teljesen elnéptelenedtek, ám a nagyszombati és a pozsonyi klarisszák túléltek a pusztulást — ennek köszönhetjük sok magyar nyelvű kódexünk fennmaradását. A ferences rend női ágát alkotó klarisszák életképesebbek voltak a többi apácarendnél. A Margitszigetről 1526-ban elmenekülő dominikánus nővérek — magukkal hordozva a ma ismert legfontosabb magyar nyelvű kódexeket is, például a *Példák Könyvét* — hosszas vándorlás után végül a nagyszombati és pozsonyi klarissza rendházban találtak menedéket, s a kódexeket is a klarisszák könyvtára őrizte meg az utókornak.

A Szegedről Somlóvásárhelyre települő premontrei apácák kolostora csak a 16. második felében kezdett elnéptelenedni, a zárda ingóságainak és könyveinek 1597-ben kelt leltára az apácaközösség igényes életviszonyairól tanúskodik.

A harmadrendi domonkos szerzetesnők és a franciskánus beginák házai sokhelyütt fennmaradtak, pedig a beginák és szerzetesek kapcsolata a protestáns prédikátorok gúnyolódásának állandó céltáblájául szolgált — miként erre a „Lucifer táblája” kapcsán már utaltunk —, és a nép indulatainak felkorbácsolása nemegyszer okozta pusztulásukat.

Rendjüket elhagyó apacánővérek vagy harmadrendi szerzetesnők gyakran kaptak szerepet a lánynevelésben: a főurak udvarában alkalmasint ők oktatták betűvetésre a fiatal lányokat. 1554-ben Batthyány Kristóf udvarában egy Anna nevezetű — valószínűleg kiugrott — apáca tanította, s meglehetősen kemény kézzel fogta a lánygyermekeket. Meg is fedtte őt Batthyány: „Te Anna Apáca! Értöttem régentefogva, hogy te az én gyermekeimet pironogatod, rongálsz, vered... Azért mondom, megemlékezől róla, hogy nem udvar az te helyed, hanem klastrom. Kápa az te ruhád,

nem fekete hernáci. Nem teremtöd az Batthyány udvar, nem is érdemlöd annak kenyerét, mert te hitöt szegett és szerzetet hagyott sem apáca, sem nem apáca vagy. Azért úgy nyúlj az gyermekömhöz és úgy egyed a Batthyány kenyeret, hogy megemészthessed.”

Főpapok

Pázmány Péter *Kalauzában* — Istvánffy Miklós nyomán — a következőképpen magyarázta a reformáció elterjedésének okait: Mohácsnál Lajos királlyal együtt odaveszett hét püspök „és sok több fő egyházi személyek. Az ország megszakadoza a királyi választáson, és a sok zűrzavarban az urak kezdének az egyházi jószágokon kapdosni... Lelki pásztrok nem lévén, a háborúságok és sok visszavonások füsti alatt a lutherista tanítók bécsúszának-mászának alattomban az országba”. A katolikus hierarchia valóban hatalmas veszteségeket szenvedett a török hódítás, a főurak kapzsisága és a reformáció terjedése miatt, mégsem roppant össze, és a főpapság még jó ideig jelentős befolyással bírt a „megszakadozott” ország mindkét felében, s őrizte kulturális vezető szerepét is.

Protestáns ellenfeleik, például Heltai Gáspár és Bornemisza Péter számára — mind Erdélyben, mind a királyi Magyarországon — ez a katolikus értelmiségi elit jelentette a legnagyobb kihívást.

A segesvári hitvita

Heltai Gáspár izgalmas inkvizíciótörténetében, a *Hálóban* (Kolozsvár, 1570) beszámol az 1538-as segesvári hitvita lefolyásáról, bepillantást nyújtva a reformáció kezdeti szakaszának vallási viszonyaiba — ezekről egyébként nagyon hézagossal ismeretekkel rendelkezünk. Heltai elbeszéli, hogy „akkoron kedig tiltúl villámlani kezdde mind Magyarországra, mind Erdélben az Úristennek Igéje” — vagyis terjedni kezdett a reformáció. Ekkor a főpapok „addig kalapálának a felséges János királyon, hogy végre nem tehetett egyebet”, disputára hívta ki Szántai István kassai iskolamestert, akit a katolikusok a legveszélyesebb ellenfélnek tartottak. Segesvárott Szántai ellenében impozáns számban vonultak fel az egyház nagyhírű vezetői — akiket Heltai „pilésses pápa darabanti”-nak nevez. Ezek a katolikus papok kiválóan képzett értelmiségiek, a kor irodalmának és művelődéstörténetének fontos szereplői voltak. Érdemes sorra venni őket.

A hitvita katolikus résztvevői

A vitában „Fráter György, váradi pispék és kénccstartó” volt a hangadó. Martinuzzi György barátot a vele szemben ellenséges történetírók szőrös fülű, tanulatlan, durva beszédű, kíméletlen embernek festették le, aki talán még írni sem tudott, noha ez nem volt igaz. A barát jó kapcsolatban állt korának humanistáival, kedvelte a szórakozást — Izabella királynéval és udvarhölgyeivel olykor táncra perdült —, a művészeteket is pártolta, építkezéseinek országszerte híre ment. Tinódi Sebestyén is megemlíti, hogy

„királyénál szebb lón az ő udvara”, s azt is megírja, hogy a szamosújvári várat „olasszal csináltatá, hogy egész Erdélyt azután abból bírná”. Fráter Györgynek a már említett pálos breviárium mellett gondja volt arra is, hogy Heltai Gáspárral 1550-ben kiadassa a *Várad* *registrumot* — ezáltal megóvta az enyészettől a középkori történelem egyik ritka dokumentumát, a várad tüzevaspróbák jegyzőkönyveit. Fráter György neveltette és pártfogolta Draskovich Györgyöt, aki később pécsi püspökként a Trentói zsinat egyik szereplője lett, s Telegdi Miklóst megelőzve György barátjának szóló ajánlással megírta az első magyar nyelvű ellenreformációs könyvet.

Fráter György mellett a vita másik fő szervezője és szereplője „herélt Statilius, iulafejérvári pispok, a szent szüzességnek nagy patrónusa” volt. Statileo János dalmáciai származású egyháznagy 1534-től 1542-ig ült az erdélyi püspöki székben: János király hűséges híveként és diplomatájaként szolgált. Környezete és családja fölött kegyetlen szigorral uralkodott, unokaöccsét és gyámfiát, Verancsics Antalt, a későbbi esztergomi érseket „a józan fegyelem határain” is túllépve nevelte. Egy szerzetest, aki a bűntöt megszegte, iszonyú kegyetlenséggel végeztetett ki: nyulakkal aggattatta tele, s ráuszította vadászkutyáit. A zordon főpap azonban „hébeborba legalább a múzsákkal szeretett nyájkodni” — példa reá szülővárosa védszentének életrajza: *Vita di s. Giovanni Ursino* — mely az ő költségén jelent meg nyomtatásban” — írja róla Szalay László.

A „nagy kápáú egri érsek, a Frangepán” szintén megjelent Segesvárott. Frangepán Ferenc kalocsai érsek és egri püspök a 16. század első felének egyik legműveltebb értelmiségije: nemzetközi kapcsolatrendszeret ápoló, irodalomkedvelő humanista volt, maga is több könyv szerzője. Az ő gazdag kéziratgyűjteményéből adták ki nyomtatásban még a 16. században Galeotto Marzio Mátyás király tetteiről és mondásairól szóló híres könyvét. Rómában tanult, s diplomáciai küldetésben eljutott Itáliába, Franciaországba és Spanyolországba is. Intellektusában a kolostori kultúra a kifinomult humanizmussal párosult. Sokáig János király híve volt, de később átállt Ferdinánd pártjára. Szónoklatai és levelei az erasmusi humanizmus szellemében születtek. Műgyűjtőként is számoltartjuk: Oláh Miklós érsek az ő hagyatékából szerezte meg azt a tizenkét darabból álló „rég”-nek mondott faliszőnyeg-sorozatot, amely a tékozló fiú bibliai történetét ábrázolta. Frangepán zenekedvelő ember lehetett, legalábbis azt beszélték róla, hogy halála előtt napokon át muzsikáltatott magának.

A segesvári hitvitán megjelent három püspök sürgősen hívatta Váradról „csácsogó fráter Gergelt”, vagyis Szegedi Gergelyt, aki-ről fentebb már bővebben szoltunk. A dispután ő volt Szántai mester ellenfele.

A vita döntnökei

Két „arbitert”, azaz bírót is kijelöltek a gyulafehérvári kanonokok közül: mindketten a kor irodalmának kiválóságai közé tartoznak. Egyikük, „boldog emlékezetű Adrián doktor” nem más, mint Adrianus Wolphardus, az erdélyi humanizmus egyik jeles alakja, Janus Pannonius hagyatékának gondozója, költő és művészetpártoló: a nevét viselő kolozsvári reneszánsz Wolphard-ház építtetője. A másik döntnök Kálmáncsehi Sánta Márton volt, akit ma leginkább mint a kálvini reformáció és a képprombolás egyik élharcosát ismerünk, ám 1539-ben még gyulafehérvári kanonok és iskolamester volt. A két kijelölt bíró rokonszenvezett a protestáns fél nézeteivel, ezért lelkiismeretükre hivatkozva megpróbálták elhárítani maguktól a döntés felelősségét. Szántai mester pártját fogta János király titkára, Bácsi Ferenc szepesi prépost is, aki a jogtudó értelmiség egyik legfigyelemreméltóbb alakja volt — nem is igen kedvelték őt az olyan félművelt egyháziak, mint a történetíró Szerémi György, aki szerint Bácsi egyszer „Cicero gyanánt” egy szépen megírt levéllel egy egész püspökséget csalt ki a pápától. Bácsi verseket is szerzett, irodalmi igénnyel megalkotott formuláskönyvének egyes részletei pedig önállóan is élvezhető szatirikus prózaművek.

Szántai István elűzése

A segesvári dispután a János király pártján álló katolikus értelmiség jelentős erőket vonultatott fel Szántai István ellen. Heltai szavai szerint „sok varjúk, barátok, papok... szünetlen való csácsogásokkal bedugnák szegénynek az száját, hogy semmit nem szólhatna”. Védője nem egyházi ember, hanem egy orvosdoktor, Rezenei János volt. A vita egyik fél számára sem hozott győzelmet, de János király végül száműzte országából a protestáns tanítót.

Katolikus értelmiségi típusok

Heltai Gáspár tehát megismertet bennünket az erdélyi katolikus egyházi értelmiség fő típusaival: a régi hit mellett szilárdan kitartó tudós, humanista főpappal és a vallási kérdésekben ingadozó vagy a hitújítás gondolatával barátkozó művelt egyházi közép réteggel. A 16. századi katolikus szellemiség két legjellemzőbb karaktere ez, 1556-ig mindkét típus fellelhető volt Erdélyben. Ekkor azonban, János Zsigmondék visszatértekor gyökeres fordulat következett be ott: Abstemiusz (Bornemisza) Pál erdélyi püspököt száműzték, a gyulafehérvári és a váradi püspökség javait a fejedelem számára foglalták le, a káptalan Ferdinánd pártján maradt tagjai pedig a királyi Magyarországra, Nagyszombatba futottak.

Érthető, hogy a Habsburg királyok fennhatósága alatti területeken is jórészt ebből a két értelmiségi-típusból kerülnek ki a protestánsok ellenfelei. Ők voltak azok, akik felvették a harcot a korszak legnagyobb hatású evangélikus írójával, Bornemisza Péterrel.

Bornemisza Péter

A királyi Magyarországon a Buda elfoglalását követő kényszer-szülte átrendeződés Pozsony és Nagyszombat kulturális szerepének megnövekedését hozta. A királyi udvar már 1526-ban Po-

zsonyba menekült, később az esztergomi káptalan az érsekkel együtt Nagyszombatba tette át a székhelyét. Ide húzódtak a török uralom alá került egyházmegyék méltóságai — nem véletlen, hogy a magyar ellenreformáció később éppen Nagyszombatban vette kezdetét. A század hetvenes éveiben a katolikusok és a protestánsok küzdelme még a városon belül folyt, ahol Sibolti Demeter az ispotálytemplomban buzdította híveit, Bornemisza Péter pedig Balassi János házában prédikálva „a mennyűtő követ” emlegette „az istentelének megbüntetésére” — és a források szerint valóban becsapott a villám a „derék szentegyházba”. Istenteleneken Bornemisza legfőbb ellenfeleit, a katolikus főpapokat értette: „Mikor még Bécsbe tanuló ifjú voltam, izgatott az úr Isten erővel is, hogy szállásomon prédikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt Oláh érsek, egri püspök, ki osztán érsekké lőn, Verancius Antal és az nitrai Bornemisza püspök reám gyülekeztek, hol elejekben, hol az császár eleibe hívtak, ijesztöttek sok képpen, hogy ne prédikálnék” — írja. Világos tehát, hogy a *Magyar Elektra* szerzője már tanulóéveiben szembekerült a magyar klérus három leghatalmasabb, egyszersmind legkiválóbb szellemű alakjával.

**Oláh Miklós
esztergomi érsek**

Oláh Miklós esztergomi érsek intellektusát az ellentmondások jellemzik, nem csoda, ha elemzői hajlamosak az egyoldalúságra, s hol az egyik, hol a másik jellemvonását helyezik előtérbe. Hol a humanista történetírót, Erazmus barátját, a reneszánsz műtárgyak finom ízlésű gyűjtőjét látják benne, hol az ellenreformáció elkötelezett híveként, a protestánsok üldözőjeként, a katolikus kultúra intézményrendszerének újjáteremtőjeként jellemzik.

A főpap egyéniségének e két aspektusa voltaképpen nincs ellentmondásban egymással. Oláh a mohácsi csata után az özvegy Mária királyné titkáraként elkísérte úrnőjét Németországba, majd Németalföldre, s csak 1542-ben, több mint tíz év után tért haza. Életének ezt a korszakát az „Erazmus vonzásában” folytatott humanista stúdiumokkal szokás jellemezni. Ekkor alkotta meg fő műveit, a *Hungariát* és az *Athilát* — egy nagyszabású, soha meg nem valósult történeti mű részleteit —, ekkor állította össze irodalmi igényű leveleskönyvét, amelyben számos Erazmushoz írt episztola olvasható, ekkor költötte humanista körökben közkedvelt latin és görög verseit.

Ám már ugyanebben a periódusban keményen szembeszállt a reformációval, mégpedig az 1530-ban tartott augsburgi birodalmi gyűlésen mondott nagyhatású orációjában. A török elleni európai összefogás legfőbb akadályát már ekkor Luther pesszimista törökpolitikájában és a tanait követő fejedelmek passzív magatartásában látta.

**Oláh Miklós a
reformáció ellen**

Oláh 1542-ben elviselhetetlen honvágytól gyötörve hazatért. Magas egyházi és állami tisztségei és a kánonjog által gyakorolt hatalmát a reformáció ellen fordította. Huszár Gál prédikátor a bányavárosi polgárokhoz intézett szavai szerint „nemcsak a Má-

A nagyszombati iskola

tyusföldét és Csallóközt fosztá meg az Oláh érsek a nagy Istennek igjéjétől”, hanem távolabbi vidékeken is elkezdte a „plébánosokat kergetni és nyírni, mintha a megnyomorodott Magyarország fejenyírt emberek nélkül igen szűkös volna”. Az érsek valóban levágatta a katolikus papok haját és szakállát, mivel azok immár külsejükben alig különböztek a prédikátoroktól.

Oláh Miklós érsek nemcsak erőszakkal, hanem a tudomány, a studia humanitatis eszközeivel is harcolt a katolikus egyház megmentéséért. Egyesítette Nagyszombat két iskoláját, a városit és a káptalanit, s az így létrehozott új intézményt főiskolai rangra emelte. Az iskola humanista képzést nyújtó alaptagozatához egy magas szintű tagozatot is csatolt, ahol latin és görög filológiát oktattak — katolikus szellemben: a protestáns Philipp Melanchthon tankönyveit összegyűjtette és elégettette. Az iskola egyik tanára a kor európai rangú görög filológusa, a németalföldi származású Nicasius Ellebodus volt. Ellebodus később Radéczi István egri püspök királyi helytartó pozsonyi irodalmi köréhez csatlakozott, lefordította latinra és kommentárokkal látta el Arisztotelész *Poetikáját*. Radéczi püspök szintén elszánt ellenfele volt Bornemisza Péternek, a prédikátor szemére is vetette a „szűzekkel, apácákkal” űzött állítólagos fertelmességeit és a püspöki udvarában rendezett tivornyákat. Ezeknek a híreknek nehéz lenne utánajárni, azt viszont biztosan tudjuk, hogy Radéczi kertjében egy hársfa köré gyűjtötte humanista barátait, akik ott olvasták fel egymásnak legújabb verseiket. Olyan költők és írók tartoztak ide, mint Zsámboky János és Istvánffy Miklós — ez utóbbi írta meg az 1577-ben elhunyt Nicasius Ellebodus sírfeliratát.

Oláh egész életében ragaszkodott a humanizmus eszményeihez és rekvizítumaihoz: gyűjtötte a drága könyveket, fényűző otthonait antik emlékekkel, értékes műtárgyakkal díszítette — említettük már Frangepán püspöktől származó „régii” falikárpitjait. Különösen szívéhez nőtt Nicoletum nevű Bécs környéki nyárilakja. Ő kezdte kialakítani azt a pozsonyi kertet, amelyet száz évvel később Lippay György érsek valóságos botanikus kertté fejlesztett.

„Az vén érsek” — így nevezte őt a börtönében ülő Melius Juhász Péter — nemcsak humanistákat gyűjtött maga köré, hanem kinevelte azt az új típusú katolikus értelmiséget is, amely immár a reformáció egyik legfőbb fegyverét, az anyanyelvet fordította a protestánsok ellen.

A nagyszombati nyomda

Oláh Miklós tette Telegdi Miklóst nagyszombati hitszónokká, aki ezt a tisztelet tizenhat éven át töltötte be. Nagyprepostként Telegdi lett az első jelentős, magyar nyelven alkotó katolikus egyházi író, aki megvásárolva a bécsi jezsuiták betűkészletét katolikus nyomdát alapított Nagyszombatban, s Monoszlóy Andrással és a nyomdát igazgató Pécsi Lukáccsal írói kört alakított. Bornemisza Péter *Fejtegetés* (1578) című vitairatában, az *Ördögi kísértetekben* és sok egyéb írásában élesen támadta Telegdi személyét és prédiká-

cióit: „Valék fő-fő népekkel egy menyegzőbe. Mondának ott egy-néhányan, hogy Telegdi Miklós bűdös bort kezdett reám. Mondék, inkább elkél az én jó borom. Hova bűdösb, nyúlósb, ecetesb, annyival kedvesb lesz az, ki az jó bort kaphatja utána.” Telegdi szellemes stílusban, hűvös nyugalommal cáfolta vitapartnerének érveit: „Mert soha úgy nem foroghat ugyan a te fejed, hogy más magyar nyelvet szerezhess annál, aki eddig volt. Am eleget prédikállottál Semptén, de azért most is ugyan vasárnapnak híják ott is a vasárnapot, a húsvétet húsvétnek, a karácsonnt karácsonnak, a többit is úgy, amint a régiek hitták.”

Sajnos csak találgathatjuk, mi mindent tartalmazhatott Bornemisza Péter *Fejtegetés* című könyve, amelyet a szerző az 1578-as országgyűlésen maga osztogatott az érdeklődőknek. Telegdi *Felelet* című munkájában (Nagyszombat, 1580) mindenesetre csöppet sem hagyta szó nélkül „Bornemisza iszonyú sok szitkait”, melyeknek pontos mibenlétére csak a válaszból következtethetünk. Nem lehetetlen, hogy a Bornemisza-kötet példányainak sikeres összegyűjtője és megsemmisítője Pázmány Péter volt. Telegdi mindenesetre szolgáltatott okot a csipkelődésekre: a nagyszombati polgárok „szodomitassággal”, a királyi udvarban pedig okirathamisítással vádolták, mindezt persze Bornemisza Péter kihasználhatta, amennyire csak tehetségéből tellett, márpedig, el kell ismereni, tellett neki. Noha Telegdi az ország legkiválóbb papjának számított, mégis csak egy igen nagy hatalmú pártfogó támogatásával sikerült elsimítania ezeket az ügyeket: csak a legmagasabb körök befolyásával lehetett pontot tenni a kínos és zavaros perek végére, és az aktákat elégettetni.

Verancsics Antal
prímás

Ez a patrónus Verancsics Antal prímás volt, aki 1569-től követte Oláh Miklóst az esztergomi érsekségben. Elődjéhez hasonlóan Verancsics érsek is szálfka volt a reformáció híveinek szemében. Bornemisza Péter alighanem róla szólt, amikor egy dáridózó „lator pispek” udvarát pellengérezte ki az *Ördögi kísértetekben*. A főpap nevét elhallgatta: „Nem méltó, hogy ez könyvbe neve legyen, Luciper beírta az nevet.”

A főpap világias életmódja háboríthatta fel a prédikátorokat. Verancsics Antal az egyházi rend felvételét minden más paptársánál tovább halogatta: misét először érsek korában mondott. Szerelmi ügyei is eléggé közismertek voltak. Egyik szeretőjére, Madalena Malvezzire tíz év múltán is elérzékenyülten emlékezett: „Úgy énekeltél és játszottál lanton..., hogy legyőzted volna Ariont és álomba ringattad volna magát Árgirust is”. Verancsics mesterien kezelte a latin és olasz versformákat, lelkesedett a zenéért és a táncért. Pietro da Cartagine orvos táncáról írt olasz versében finom érzékletességgel jeleníti meg a bravúrosan bokázó, lejtő medikus tánclépéseit. Martino Rota Verancsicsról készült kiváló metszet-portréi alapján Thallóczy Lajos így vázolta fel a főpap alakját: „Verancsicsnak már külseje is finomságra vall. Karcsú, vékony

termetű, kis, hosszú ujjú a keze, kicsiny a lába. Gondolkozó, magas homloka alatt komoly, okos, s amellet jóindulatot sugárzó szempár ül... Kissé duzzadt, élveteg ajkáról csak úgy pergett a szó... Modora válogatott, csak a művelt, nemes gondolkozású embereket szerette, a durva támadás elől kitért... Lényének nőies zománca van." Nem ismerjük Bornemisza Péter arcvonásait, mégis elképzelhető, hogy Verancsics alkata szembeötlően különbözött a reformátorétól. Biztosan alaposan megnézték egymást, amikor 1572-ben gróf Salm Eck öngyilkos feleségének temetésén összetalálkoztak: „Gróf Eckné nagy nemzet és nagy úr felesége, ő maga szívébe ütötte a kést. Én is prédikáltam a temetésen az sok népért, kik rajta voltak, Antal érsek is és pispekek ott lévén” — olvassuk az *Ördögi kísértetekben*.

Huszár Gál prédikátor bebörtönzése és a protestantizmus módszeres üldözése szintén indokolta a prédikátorok Verancsicsal szembeni ellenszenvét. Pedig Verancsicsból csupán a felívelő egyházi karrier formált ellenreformátort. Neveltetését, műveltségét, szellemi karakterét tekintve azoknak a humanistáknak a táborába tartozott, akik legszívesebben távol tartották magukat a vallási küzdelmektől, vagy éppenséggel a reformáció humanisztikus áramlataival rokonszenveztek: a kancelláriai entellektüelekhez, Bácsi Ferenchez vagy Adrianus Wolphardushoz hasonlított. Nagybátyjához és gyámjához, Statileo Jánoshoz hasonlóan ő is azoknak a nagy műveltségű, magyarrá vált délszláv főpapoknak a sorába tartozik, akiket szoros családi és politikai kapcsolatok fűztek János királyhoz. Ezek az egyházi értelmiségiek a század negyvenes éveitől fogva lassanként átpártoltak a Habsburg ellenkirály oldalára. Hitbeli kérdésekben Verancsics Antal sokáig az erasmusi tolerancia elvét valló világi értelmiség nézeteit osztotta. Fráter Györgyöt a barát remekbeszabott humanista életrajzával igyekezett körüludvarolni — sikertelenül. Egyre kevésbé volt maradása Erdélyben, ezért ő is Ferdinánd királyhoz szegődött. Pályáját a kor legnagyobb mecénása, Nádasdy Tamás nádor egyengette. Szellemi alkatukon és a protestantizmushoz való viszonyukon számos hasonló vonást fedezhetünk föl. Mindketten Itáliában tanultak — Verancsics Padovában, Nádasdy Rómában —, később Luther eszméinek hatására a hitújítás gondolatával rokonszenveztek, nyíltan azonban sohasem csatlakoztak a reformációhoz, ez karrierjük szempontjából nem lett volna tanácsos.

Nádasdy a magyar erasmisták legnagyobb támogatója volt. Baráti kapcsolatban állt egyfelől Oláh Miklóssal, aki Erasmus személyes jóbarátja, egyszersmind a reformáció ellensége volt. A nádor sárvár—újszigeti udvarát ugyanekkor a magyar nyelvű, erasmusi szellemű Biblia-fordítás műhelyévé formálta, iskolájában békén megfértek a katolicizmushoz hűségesek Sylvester János és a következetes protestáns Dévai Bíró Mátyás.

Verancsics szintén szoros kapcsolatban állt a protestáns értelmiségiekkel. Johannes Honterusszal, az erdélyi százszok reformátorával különösen szívélyes levelezést folytatott. Vallási kérdéseken összevitatózó barátait a humanista barátságban való megbékélésre biztatta. Előfordult, hogy egyik ismerősének Kálvin-kötetet ajándékozott.

Verancsics Antal távol állt a tömegek érzelmeit felkavaró indulatoktól, a teológiai aprólékoskodástól is idegenkedett, s alighanem igazán csak a tudományos problémák foglalkoztatták. Eredeti gondolkodású, széles látókörű tudós volt. Felfedezéseinek és alkotásainak pusztá felsorolása is oldalakra rúgna. Tipikus reneszánsz polihisztorként szinte minden érdekelte, de legnagyobb szenvedélye a történelem és az archeológia volt. Két ízben járt Törökországban Ferdinánd király követeként. Diplomáciai küldetését régészeti kutatásokkal tette önmaga számára is hasznossá: az ő követsége fedezte fel Ankarában Augustus császár híres végrendeletét, a *Monumentum Ancyranumot*. Páratlan gazdagságú magyar történelmi anyaggyűjtése, az úgynevezett Verancsics-gyűjtemény, hatalmas levelezést és igényes történelmi tárgyú dolgozatokat hagyott ránk. Hagyatékát tizenkét kötetben jelentették meg a múlt században, életművének alapos feldolgozása azonban ma is várat még magára.

Verancsics kutatta fel Bonfini lappangó kézirateit. Ám nemcsak filológusi babérokra vágyott, hanem arra is, hogy ő legyen e mű folytatója. A tervbe vett *Res Pannonicas* azonban nem készült el sohasem. Földijéhez, Tranquillo Andreishoz írt megható levelében így írt erről: „Felszólítasz és intesz, hogy írjam meg Magyarország jelenkori történetét, s akit felszólítasz és intesz, az még nem feledkezett meg ebbéli szándékáról, az hajlandó szót fogadni, annak sarkantyúra nincs szüksége. De mindhiába! Részemről az akarat, részedről a buzdítás. Annyi köz- s magánügyet vállaltam magamra az érseki méltósággal: nincs mód benne, hogy írjak. Az írónak magányra van szüksége és visszavonulásra, s én mint alkossak történelmi művet, kit az egyház vezérletének s a vallás védelmének gondoljai más-másfelé vonnak?”

Érték: megőrzés

A század humanista főpapjainak eszménye nem új értékek létrehozása, konstruktív alkotómunka, a régi értékrend megváltoztatása volt. Sokkal inkább a múlt értékeinek egybegyűjtése, megőrzése, megtartása — ebben az értelemben valóban konzervatívnek nevezhető ez a rendkívül művelt értelmiségi csoport. Szimbolikus lehet az Erdélyből elűzött gyulafehérvári püspök, Abstemius (Bornemisza) Pál műpártolói tevékenysége. Ebben a korban azonban az sem volt ritka eset, ha egy-egy püspök szorult anyagi helyzetbe kerülve pénzzé tette a templomi kegytárgyakat vagy beolvasztatta székesegyháza nemesfémkincseit: így tett Dudith András pécsi püspök — a korszak egyik legkiválóbb humanistája —, aki értékes főpapi infuláját csapta zálogba, vagy Thurzó Fe-

renc nyitrai püspök, aki a klenódiumokkal együtt hagyta el székhelyét, és protestánssá lett. Mindketten meg is nősültek.

A királyi helytartó tisztét is betöltő Bornemisza Pál mindennek az ellenkezőjét tette a nyitrai püspökség élén. Jelentős jövedelmekkel rendelkezett, ezeket a pusztulófélben lévő műkincsek megmentésére fordította: óriási anyagi áldozatok árán mindent igyekezett visszaszerezni, helyreállítani és megőrizni. Szenvedélyes műgyűjtő volt, ám szinte kizárólag nagyértékű egyházi kincseket gyűjtött, s 1577-ben kelt végrendeletében ezeket annak a négy egyházmegyének osztotta szét, amelynek püspöki tisztét élete folyamán betöltötte. Egyszersmind úgy rendelkezett, hogy kincseinek teljes értéke, mindaz, amit életében összegyűjtött, a török elleni harcokra fordítandó, amennyiben a királyság egész területe pogány kézre kerül.

A protestáns és a katolikus értelmiség

A század protestáns értelmisége kétségkívül — mennyiségben és minőségben is — többet alkotott, mint a katolikus ellentábor. Sokszor azonban rombolt is. Ecsedi Báthory István országbíró, a felső-magyarországi protestánsok vezéralakja maga is jelentős író volt, nagyértékű egyházi kincsek kerültek a birtokába — ezek azonban az ő számára nem jelentettek művészi értéket, hanem csupán a „pápista bálványozás” eszközei voltak. Végrendeletében úgy rendelkezett, hogy „az öreg könyveket metéljék ki, és azok táblája iskolában való gyermekeknek könyveit kötni jó lészen” (ami bevett gyakorlat volt). Egyébiránt az volt az akarata, hogy az egyházi ruhákat, kéziratokat, könyveket tegyék pénzzé, vigyázzanak azonban, nehogy pápisták vagy zsidók vegyék meg azokat. Ha olyan veszély fenyegetne, hogy a kincsek pápista kézre kerülhetnek, „rakassanak egy nagy tüzet, s mind megégessék őket, s tegyék porrá, senkinek egy pénz árát se adjanak berne, széllel futtassák fel az út porát, nem akarom, hogy többé bálványozásra keljen a ti lelketeknek terhe alatt” — ez volt kemény akarata.

Ezzel az elszántsággal szemben a század katolikus humanistái kétségkívül erőtlennek bizonyultak. Jelképes érvényű, hogy 1616-ban ketten pályáztak a megüresedett esztergomi érseki posztra: az egyik Naprágyi Demeter győri püspök, a késő reneszánsz irodalom és a művészetek kedvelője, pártolója, neves könyv- és műgyűjtő volt, akit joggal neveznek az „utolsó humanista főpapnak”. Szinte semmi esélye nem volt, hogy ő legyen a prímás — a 16. század katolikus elitjének ideje lejárt. Ellenjelöltje Pázmány Péter volt. A katolikus egyháznak modern képzettségű, elszánt harcosok kellettek, olyanok, akik győzni tudtak. Pázmány és a jezuiták ilyenek voltak, ám a sikernek ára volt: a feltörekvő új katolikus értelmiségiek vitastílusban, modorban, karakterben egyre jobban hasonlítottak protestáns ellenfeleikhez.

KELEMEN JÁNOS

*Pensa, Lettor**(Dante olvasója)**Gondold el, olvasó
(Paradicsom V. 109.)*

Született 1943-ban Kasán. 1990 és 1995 között a Római Magyar Akadémia igazgatója, 1995-től 1997-ig a JATE Olasz Tanszékének vezetője. Jelenleg az ELTE Bölcsészettudományi Karán a Filozófia Tanszékcsoport vezetője.

¹„Lettore modello”. Eco

Sei passegiate nei boschi narrativi,

(Bompiani, 1994, Milano)

című munkájának magyar fordítása (*Hat séta a fikció erdejében*, Európa, 1995, Bp.) a kifejezést „mintaolvasónak” fordítja.

Jobb azonban megmaradni a „modell-olvasó” mellett elkerülendő a „mintakatoná”, „mintagyerek” stb. által sugallt értelmezéseket.

²*Hat séta a fikció erdejében*, 27.

³Az aposztrophé dantei alkalmazását Mátjus Norbert elemezte egy kitűnő tanulmányában: *Az olvasó megszólításai az Isteni színjátékban*.

Kézirat.

A mai irodalomkritika hőse kétségtelenül az olvasó, mégpedig nem az „empirikus olvasó”, hanem az a fantomlény, melyet hol „ideális”, hol „implicit olvasónak”, hol pedig „virtuális” olvasónak neveznek. Az olvasónak ez az előtérbe állítása abból a felismerésből fakad, hogy egy szöveg jelentése nem vezethető vissza a szerző, pontosabban az empirikus szerző szándékára, s azzal a következménnyel jár, hogy a szöveget sok kritikus a lehetséges olvasói reakciók felől próbálja megközelíteni. A „modell-olvasót”¹ — ahogyan Umberto Eco nevezi az itt megidézett fantomlényt — maga a szöveg hozza létre. Lényegében „diszkurzív stratégiáról”, vagyis „a szövegbeli utasítások összességéről” van szó, melyek „a szöveg lineáris kibontakozása során mondatokból vagy jelzésekből pontosan összeállnak.”²

Mi lehet nyilvánvalóbb „szövegbeli utasítás” vagy „jelzés”, mint az olvasó közvetlen megnevezése vagy megszólítása, amivel az *Isteni színjátékban* oly gyakran találkozunk? Nyilvánvaló, hogy ez a fogás mindenekelőtt egy jól ismert retorikai alakzattal, az aposztrophéval azonosítható, melyet önmagában is vizsgálhatunk.³ Ám többről van szó, mint egyszerű fogásról, amely élénkíti a szöveget, hiszen már a régi retorikának is éppen az volt a dolga, hogy megadja a biztosítékait a szerző és az olvasó közti együttműködésnek, amelyet a mai recepció esztétika és „olvasás-központú kritika” olyannyira szívén visel. Kiket aposztrofál tehát Dante? Kihez fordul, amikor közvetlenül az olvasót nevezi meg, vagy amikor ezzel egyenértékű megszólítási formát, például személyes névmást használ?

Ez a kérdés a Dante-kritika számára eddig úgy merült fel, mint „Dante és közönségének” a kérdése. Így tárgyalta, többek közt, Erich Auerbach, aki az olvasóhoz forduló szövegrészeket tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy a költő szándéka szerint az *Isteni színjáték*nak minden keresztény az olvasója lehet.⁴ Hasonló nyomon járt a szóban forgó szöveghelyeknek szentelt egyetlen magyar nyelven is olvasható tanulmány szerzője, Giuseppe Petronio, aki viszont, Auerbachkal vitázva, Dante kulturális

⁴Auerbach, E.: *Gli appelli di Dante al lettore*. In: Auerbach, Ench: *Studi su Dante*. Feltrinelli, 1963, Milano, 170.

⁵Petronio, Giuseppe: *Megjegyzések Dante és közönsége kapcsolatáról*. In: Kardos Tibor (szerk.): *Dante a középkor és a renaissance között*, Akadémiai Kiadó, 1966, Bp. 230-246.

⁶*Vendégség*, I. IX. In: *Dante: Összes Művei*, Magyar Helikon, 1962, Bp. 173-174.

⁷*Hat séta a fikció erdejében*, 16.

⁸Eco, Umberto: *Lector in fabula*, Bompiani, 1979,

arisztokratizmusát s ezzel összefüggésben Dante közönségének elit-jellegét hangsúlyozta.⁵ Nehéz nem arra gondolnunk, hogy a vita lényegében az empirikus olvasó körül forog, hiszen „közönségen” elsősorban egy így vagy úgy körülhatárolt szociológiai realitást értünk. Ha így van, akkor a szerzőben sem „modell-szerzőt”, az olvasó hipotetikus konstrukcióját kell látnunk, hanem a hús-vér empirikus szerzőt: a történeti Dantét, aki olvasójához fordulva a maga konkrét kulturális programját és műveltségisményét szándékozik közölni. S valóban, a dantei életmű leghíresebb passzusai közül néhány kifejezetten arra bátorít, hogy úgy értelmezzük, mint a költő személyes üzenetét, amelynek célja a szöveg történetileg azonosítható címzettjeinek empirikus meghatározása. Ilyen a *Vendégség* ismert helye, ahol Dante a népnyelv használatának indokait sorolja fel, s pontos szociológiai terminusokban jellemzi a megcélzott olvasóréteget, amely a „literátorok”, vagyis a professzionalisták kizárásával (akik „nem önmagáért szerzik meg a tudományt”) a „nemes lelkűeket” foglalja magában: „hercegeket”, „bárókat”, „lovagokat”, „férfiakat és nőket szép számmal”.⁶

A recepció esztétika nézőpontjából persze felvetődhet, hogy már a szóban forgó szöveg is egyfajta ideális olvasót ír le, hiszen amikor megfogalmazza a tudomány önmagáért való szeretetének, a „nemes lelkűségnek” és a népnyelv előnyben részesítésének a követelményét, várható közönségét óhatatlanul általános tulajdonságokkal ruházza fel. Az ellenvetés (ha egyáltalán ellenvetésről van szó) csupán arra világít rá, hogy nem világos, milyen fogalomképzés útján jutunk el az ideális vagy modell-olvasóig. Umberto Eco néha úgy fogalmaz, hogy a modell-olvasó egy „néző (vagy könyvolvasó) típus”, vagyis „egyfajta eszményi típusolvasó”.⁷ Ezek szerint a típus-alkotás és általánosítás műveletéről van szó, amelynek során az empirikus olvasóból indulunk ki, elvonatkoztatva annak konkrét pszichológiai tulajdonságaitól. A modell-olvasó így nem más, mint egy általánosított empirikus olvasó. Másfelől viszont fogalmi konstrukcióról kellene beszélnünk, s nem típusalkotásról. Ezt sugallja Ecónak az a megfogalmazása, hogy a szöveg „saját aktualizálásának feltételeként az olvasó együttműködését posztulálja”, mivel „olyan termék, melynek interpretációs sorsa saját generatív gépezetének kell, hogy rész legyen”,⁸ illetve „olyan szintaktikai-szemantikai-pragmatikai mű, melynek előlegezett interpretációja saját generatív tervének része.”⁹ Mindez azt jelenti, hogy a szöveg előírja, vagyis már az empirikus olvasó közbelépése előtt tartalmazza saját interpretációit: a modell-olvasót, mint a szöveg előlegezett interpretációjának ideális végrehajtóját nem lehet szociológiai vagy pszichológiai típusként azonosítani, hanem a szövegből kell megkonstruálni.

A fentiek alapján javaslom, hogy a „modell-olvasó” fogalmában keveredő empirikus és fogalmi-konstrukciós elemek szétvá-

lasztásával vezessük be a „típus-olvasó” és a „logikai olvasó” fogalmát. Ennek fényében felmerül a kérdés, vajon Dante olvasója típus-olvasó vagy logikai olvasó-e. (Típus-e vagy fogalmi konstrukció-e?) A *Vendégség* idézett helyén nyilvánvalóan típusról, a mű empirikus olvasóinak tipizált alakjáról van szó. A szerző pedig, aki lakomára hívja és az „angyalok kenyérével” kínálja közönségét, maga az empirikus szerző, legalábbis számos empirikus vonást ölt magára.

Az *Isteni színjáték* kérdéses helyeit is kézenfekvő — legalábbis első olvasásban — úgy érteni, hogy egy típus-olvasót szólítanak meg (amely, mellesleg szólva, sokban különbözik a *Vendégségben* megálmodott közönségtől). Lássuk az egyik leggyakrabban idézett, némelyek szerint az egész mű értelmezése szempontjából perdöntő megszólítást.

*Ó, ti, kik éltek józan értelemben,
lessétek, mily tan látható keresztül,
elfátyolozva különös rimemben!*
(Pokol, IX. 61-63.)

Úgy látszik, hogy a költő a „józan értelműekhez” („li ’ntelletti sanni”) fordulva először is leszűkíti a megszólítottak körét, majd arra figyelmezteti őket, hogy a versnek van egy, a felszínen nem megragadható, elfátyolozott, nem mindenki számára hozzáférhető mélyebb értelme, amely nem más, mint egy titkos tan. A titkos tanra való utalás a kapaszkodója mindazoknak, akik az *Isteni színjáték*knak előszeretettel tulajdonítanak ezoterikus mondanivalót. Félretéve az „ezoterikus Dantéval”¹⁰ kapcsolatos tartalmi kérdéseket,¹¹ világos, hogy ez az interpretáció feltételez egy típus-olvasót: nevezetesen az ezoterikus tanokba beavatottak körét, akikhez az üzenet tulajdonképpen szól. A költemény értelme (allegóriáinak és szimbólumainak kibetűzése, a túlvilági utazásnak tulajdonított jelentés stb.) teljes egészében attól függ, hogy kinek vagy minek (templomos lovagnak, rózsakeresztesnek, netán szabadkőművesnek stb.) képzeljük ezt az olvasót. Hogy létezik-e (létezett-e) vagy sem, az empirikus-történeti kérdés, így semmiképpen sem azonosítható a „diszkurzív stratégiaként”, „szöveg-funkcióként”, stb. felfogott olvasóval (a logikai olvasóval).

A fátyol-metaphora más megszólításokban is előfordul:

*Itt élesítsd, olvasó, merészen
szemed az Igazságra: gyenge fátyol
borítván, áthatolnod könnyű léssen.*
(Purgatórium, VIII. 19-21.)

A megszólításnak, bár nem határolja le a címzettek körét, itt is az a funkciója, mint az előző esetben. Felhívja az olvasó figyelmét

¹⁰Guéron, René: *Dante ezoterizmusa*. in: Guéron, René: *Dante ezoterizmusa — Szent Bernát*. Stella Maris, 1995, Bp.

¹¹Ld. Kelemen János: *A „rózsakertes” Dante*. BUKSZ, 1996. Nyár, 168-174.

arra, hogy az „igazságot” fátyol rejti, s hogy előkészületet kell tennie az igazság felismerésére, vagyis a szöveg felszínén való áthatolásra („élesítsd szemed”). Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Dante akkor is ugyanezt a metaforát alkalmazza, amikor általános igénnyel fejti ki a „négy értelem”, illetve a betű szerinti és az allegorikus jelentés megkülönböztetésén alapuló hagyományos jelentéselméletet. A *Vendégségben* azt olvassuk, hogy a betű szerinti értelem a „költött szavak betűjéhez” kapcsolódva „a költők meséiben” jelenik meg, míg az allegorikus jelentés „ezen mesék takarója alatt rejtőzik”, s „valójában szép hazugságba öltöztetett igazság.”¹² Világos, hogy az ebben a megfogalmazásban szereplő „takaró” („l manto”) alatt ugyanúgy rejtőzik („si nasconde”) az igazság, mint a fátyol mögött. „Igazság” és „értelem” azonos szintű terminusok, hiszen az igazság nem más, mint egy szövegnek az allegória által kifejezett mélyebb, vagyis „igazi” értelme.

Jogos talán feltennünk, hogy a rejtőzködés és a fátyol („takaró”, „köntös”) metaforája kapcsolatot teremt az olvasót aposztrofáló szöveghelyek és a Dante által követett jelentéselmélet között. Ahhoz azonban, hogy e kapcsolat jelentőségét némileg megvilágíthassuk, vegyük szemügyre a *Paradicsom* II. énekének kulcsfontosságú bevezető terzináit.

*Óh, ti, kik apró csónakokban ültök,
s figyelni vágyva édes énekekre
hajóm után, mely zengve száll, röpiültök,*

*jobb lesz, ha visszatértek, révetekbe!
Ne szálljatok ki! Mert majd elveszítvén
tán engem, elmaradtok tévelyegve...*

*Senkise szállt még más e vízre, mint én;
Minerva küld szelet, múzsák mutatnak
Göncölt, s Phoebus hajt, a rudat feszítvén.*

*De kevesek ti, akik angyaloknak
régén éheztek égi kenyérére,
mellyel itt élnek, de jól sohse laknak,*

*bocsássátok a sósvíz tengerére
bárkátok bátran...*

(*Paradicsom* II. 1-14.)

Dante itt is, mint a *Vendégségben*, azokat invitálja, akik az angyalok kenyérére éheznek. Lényeges különbség azonban, hogy a *Vendégségben* maga Dante sem „a boldog asztalnál” ült, hanem az ott ülők lábainál szedegette fel azt, ami tőlük lehullott. Más szóval úgy látta magát, mint aki csupán tovább osztja a másoktól ka-

¹²*Vendégség*, II. I. 185.

¹³Még azok is, „akiket
lustaság akadályozott”.
Vendégség, I. I. 158.

pott táplálékot, az égi tudományt. A paradicsomi utazó ezzel szemben olyan tudás birtokosa, amelyben senki más nem osztozhat vele, hiszen azokon a vizeken, amelyeken ő hajózott, senkise járt. Ezzel összefüggésben különbözik az invitáltak köre is: azokon kívül, „akiknek nem megfelelőek a szervei”, a *Vendégség*ben bárki asztalhoz ülhet,¹³ míg itt, a *Paradicsomban*, a meghívás a kiválasztottaknak szól. A részlet legnyilvánvalóbb olvasata az, hogy a költő a *Paradicsom* várható közönségét, „típus-olvasóját” írja le, amelyet (vagy akit) kulturálisan az jellemez, hogy életét már fiatal korától kezdve az isteni tudománynak, elmélyült teológiai és filozófiai stúdiumoknak szentelte. E kézenfekvő olvasat szerint a költő a mű különleges nehézségeire, tárgyának és a feldolgozás módjának komolyságára, spekulatív jellegére, a benne előforduló teológiai és filozófiai fogalmak bonyolultságára figyelmeztet. Vagyis jelzést ad arra, hogyan kell olvasni a művet.

S ezen a ponton hirtelen megváltozik a perspektíva. Ha ugyanis az olvasás módjára vonatkozó jelzéseként olvassuk a szöveget, akkor a „típus-olvasó” egyszerre átalakul „logikai olvasóvá”. A megszólításban a közönség leírásával szemben a szöveg önmeghatározása válik lényegessé, amit egyes helyeken — mint láttuk — az is megerősít, hogy az aposztrophé a jelentés vagy értelem természetére vonatkozó fátyol-metaforával szövődik át. Az olvasó megnevezése és megszólítása már nem az olvasóhoz való odafordulás tényleges gesztusaként, hanem olyan szimptomatikus szövegelemként értékelendő, amelyben a szövegnek a szöveg által előlegezett interpretációja, vagyis a szöveg öninterpretációja kerül felszínre. Az „olvasó” neve az a hely, amely megnyitja a további jelentések perspektíváit. Így az interpretáció mikéntjéről való döntés az empirikus értelmező szubjektum tudatából, illetve a közönség átlagolható, tipikus reagálási módjaiból áttevődik a szövegbe, a szövegbeli utasításoknak abba a rendszerébe, amelyet itt logikai olvasónak hívunk. Ezáltal relevanciáját veszti a Dante közönségének arisztokratikus jellegére, szűkebb vagy tágabb voltára vonatkozó kérdés, mint ahogy a „kevesek ti” megszólítás sem fogható fel már pusztá mennyiségi meghatározottságként.

De kié az olvasót megszólító hang? Nem a történeti Dantée, nem az empirikus szerzőé, hanem az inspirált költőé, akinek írását a szeretet, vagyis a Szentlélek „bellül mondja tollba” (*Purgatórium, XXIV. 54.*), s aki az istenlátás víziójára emlékezve mondhatja el: „senkise szállt még más e vízre, mint én”. A logikai olvasó ennek a hangnak a produktuma. Ő az, aki a műben kifejtett és a mű által megvalósított poétika, azaz az isteni inspiráció, a Szentlélek poétikája¹⁴ szerint értelmezi az *Isteni színjátékot*, vagyis úgy olvassa, mint költészet és doktrína egységét, mint a világregd képét, s ugyanazt az inspirációt fedezi fel benne, mint a teremtésben.

¹⁴Ld. Kelemen János:
A Szentlélek poétikája.
A Szentlélek helye és szerepe az Isteni Színjátékban. Vigilia,
1998. 1.

KERESZTES SZENT
JÁNOS

A lélek sötét éjszakájában elviselt szenvedés hasznáról

(Részlet és folytatás a Második könyvből)

A sötétség, ... ahogyan már említettük is, a belső érzéki és szellemi törekvő képességekre és tehetségekre ereszkedik alá. Ezeknek természetes fénye elhomályosul az éjszakában, hogy eredeti fényüktől megtisztulva átjárja őket a természetfölötti ragyogás, hiszen az érzéki és szellemi törekvő képességek elaltatva és elfojtva vakok az isteni vagy emberi dolgokkal szemben. A lélek vonzalmai legyűrve és visszaszorítva mozdulatlanságra kényszerülnek, és megkapaszkodni semmiben sem tudnak. A képzelőtehetség gúzsba kötve helyesen gondolkodni képtelen; az emlékezet kialszik, az értelem elhomályosul, felfogni nem tud, ebből következően száraz és szorong az akarat, üresek és hiábavalók a képességek. S mindennek a tetejében sűrű, súlyos köd száll a lélekre, s abban fuldokolva Istenétől magát idegennek érzi.

* * *

Ezért állíthatjuk, hogy minél sűrűbb sötétben halad a lélek, természetes működései minél inkább kiürültek belőle, annál nagyobb biztonságban van. Ahogyan ezt a próféta is mondja: „Veszedelmed tenmagadtól vagyon, Izráel!” azaz: belső és érzéki törekvő képességeidről, és: „csak nálam a te segítséged” (Oz 13,9) nyilatkozza Isten. Ilyenformán a rossz forrásai elfojtódnak benne, és az a boldogság várja, hogy Istennel való eggyéválásakor vágyai és tehetségei az isteni és mennyei bőség forrásaivá váljanak.

Az ezzel kapcsolatos kétségekre azonban válaszolnunk kell. Hogyan lehetséges, hogy a lélek hasznára szolgáló, azt gazdagító, oltalmazó istenes dolgokat: jóra való törekvéseinket, tehetségeinket Isten elsötétíti ebben az éjszakában? Hogy azokban nem talál többé örömet a lelkünk, hogy nem csak annyira, mint egyéb dolgokkal, velük ezentúl még annál is kevésbé törődik? Válaszunk a következő: hasznára válik, ha lelki dolgokban való működése és az azok fölött érzett öröme szünetel; ugyanis tisztátalan, alacsony, földhözragadt még minden tehetsége és törekvőképessége, és ha részesülne is a természetfeletti, isteni dolgok élvezetében, azt csak

a maga nagyon is alacsony szintjén tudná befogadni. Arisztotelész mondja: magára ölti a befogadó formáját a befogadott (az edény formájához igazodik). Beláthatjuk tehát, hogy mivel a természetes tehetség nem elég tiszta, erős és tágas a természetfeletti dolgok isteni módon történő befogadásához és élvezetéhez, hanem a maga alacsony, emberi módján fogad be lelkünk, szüksége van arra, hogy a tökéletes megtisztulás révén az istenivel szemben is elsötétedjen.

Ha elhomályosulni látod törekvőképességedet, ó szellem vezérelte lélek, ha elszáradni, szorongattatni látod vonzalmaidat, ha tehetségeid képtelenné válnak a lelkigyakorlatok elvégzésére, ne keseregj ezen, tartsd szerencsédnek, hiszen Isten önmagadtól így szabadít meg téged! Kezedből kiveszi képességeidet, mert nem gazdálkodtál velük helyesen, kellően és biztosan, mert ámbár örömdre szolgáltak, tisztátlanok, tompák voltak, azonban Isten kézen fog téged, akár a vakot, sötétben vezet, nem tudod, hová, nem tudod, hol; szemed és lábad nélküle eltévedne ezen az úton.

Amikor a lélek sötétségben felkerekedik, nemcsak hogy biztosan halad, hanem még hasznára és előnyére is válik a sötét, jóllehet ezt nem gondolta így azelőtt, sőt azt hitte, hogy folytonosan veszít (miközben előre haladt és javulást mutatott). Ennek magyarázata abban keresendő, hogy az a soha nem tapasztalt érzés fogja el, hogy előző viselkedéséhez képest e jelenlegi vak és oktalan. *Vesztésre állok, vélekedik, és meg sem fordul fejében, hogy jó úton haladna, céljához közeledne, hiszen egyre kevesebbet ért, öröme egyre kisebb a be nem látható gyönyörködésre alkalmatlan úton. Úgy van ezzel, mint az új tájakra járatlan úton lépő utazó, aki nem a saját tapasztalatára hallgat, hanem kényszerűen mások tanácsát követi; hiszen nyilvánvaló, hogy nem juthat új vidékre az eddig ismert módon. Bármilyen mesterséget űzzön, bármilyen művészetnek hódoljon valaki, ha új dologba kezd, először sötétben halad; aminek nyitját megtalálta egyszer, felejtí, más után kutat, hogy tovább lépjen. A lélekkel is ugyanez történik, akkor halad, ha sötétben és vakon halad. Mivel lelkünknek Isten a mestere és vezetője, mihelyt megérti a titkot, joggal örül, és távozásának módjáról így szól: *biztosan a homályban.**

Más okot is említhetünk azzal kapcsolatosan, hogy miért halad a lélek a homályban biztosan. Magyarázatunk lényege, hogy a szenvedés segíti ebben. Gyönyörúsége és tevékenysége útjánál ugyanis biztosabb és hasznosabb a szenvedés útja. A szenvedés közepette Isten saját erejébe öltözteti lelkünket, míg gyönyörködése és tevékenysége közepette lelkünk saját gyarlóságaiiban és tökéletlenségeiben gyakorolja magát. Másfelől, ha szenvedése során az erények megszerzésében gyakorolja magát a lélek, egyre tisztább, bölcsőbb és előrelátóbb lesz.

Annak okát pedig, hogy miért halad biztosan előre ebben a sötétben, a már említett fény és sötét tudás magyarázza. A szemlé-

lődés sötét éjszakája annyira magába meríti és annyira átítatja a lelket, Istenéhez annyira közel viszi, hogy mindentől elzárja és megvédelmezi, ami nem Isten. A lélek gyógyulásáról van itt szó, arról, hogy visszanyeri az egészségét, azaz Istent. Szent Fölsége koplalására, böjtre fogja lelkünket, étvágát minden egyéb dologtól elveszi. Úgy jár el velünk, mint házának népe a sokra tartott beteggel: gondosan a szobában őrzik, nehogy szél érje, erős fény bántsa, lábujjhegyen járnak körülötte, óvják a legkisebb zajtól, könnyű, tartalmas étellel kanalanként etetik, és nem arra törek-szenek, hogy ízletes legyen, amit magába vesz, hanem, hogy erőt adjon.

Mindezen hatásokat (a lélek számára mindmegannyi biztosítékot és támaszt) a sötét szemlélődés éjszakája árasztja a lélekre, mert Istenéhez közelebb az viszi, ám gyöngesége miatt, minél inkább közelít Hozzá, annál sűrűbb homályt észlel, annál mélyebbnek érzi a sötétet. Úgy van ez, mintha valaki a Naphoz közelítve egyre inkább elvakulna, egyre erősebben gyötődne annak nagy fényessége miatt; hiszen fényének látására szeme gyöngé és alkalmatlan. Isten szellemi fénye oly hatalmas, az emberi értelmet annyira felülmúló, hogy Őt fürkésző értelmünk belevakul és belesötétedik. A tizenhetedik zsolttárban Dávid azt mondja, hogy *Isten a sötétséget választotta rejtekiül, és maga köré vonta felhőinek homályos vizeit*. Felhőnek homályos vize pedig a sötét szemlélődés és a lélekben meglevő isteni Bölcsesség, melyet — mintha szentségtartóhoz közeledne, ahol Isten lakozik — megérez a lélek, mikor az Úr magához vonja. Ami Istenben a legmagasabb fény és világosság, sűrű homály az ember számára, ahogyan Pál mondja a korinthusbeliekhez írott levelében, és ahogyan Dávid említi zsolttárában, mely szerint az Ő jelenlétében keletkező fény miatt köd és hályog támad (mármint a természetes értelem szemén). Mert az értelem világossága Izaiás szavaival élve: „Elsötétedik annak homályában” (5,30).

Ő, nyomorult életünk, melyben annyi veszedelem leselkedik miránk, és az igazság megismerése olyan nehezen jutunk! Ami világos, ami színigaz, az a legsötétebb, a legkétségesebb nekünk; az elől futunk, ami leginkább szolgálna minket! Azt öleljük magunkhoz, az után vetjük magunkat, ami fényesebb, ami látásunkat betölti, holott ártalmunkra van és lépten-nyomon bajba juttat. Mennyi veszedelem és rettegés közepette élünk! Még szeme természetes világa is ahelyett, hogy vezetné, elkápráztatja és tévútra viszi az embert, ha Istenéhez szeretne jutni. Ezért, ha látni akar, be kell hunynia szemét, sötétben kell útra kelnie, hogy *házanéptől, azaz; ellenségétől*, vagyis: érzékeitől és képességeitől szabadulva távozhasson (Mt 10,36).

A felhők homályos vizeibe, az Úristen közelébe rejtőzik a lélek titokban, és ott biztonságban érezheti magát. Ahogyan az Úrnak sátorul és lakóhelyül szolgál e hely, éppúgy (ámbár homályban

jelenik meg előtte) tökéletes menedéket és védelmet ad a lélek számára is, önmaga és az összes teremtmény ellen. Erről szól Dávid másik zsoltárában, amikor a következőket mondja: „Elrejtet őket a te orcádnak rejtekében az emberek zendülései elől, sátorban őrzöd őket a perpatvarkodó nyelvektől” (Zsolt 31,21).

Van azonban egy másik, az előzőnél nem kevésbé hathatós ok, melynek feltárásával világosan megérthetjük, hogyan haladhat a lélek *biztosan a homályban*. Isten sötét, kínnal teli, homályos vizet önt a lélekbe már a kezdet kezdetén, és ámbár ez a víz áthatolhatatlanul homályos, szomját mégis oltja, felüdíti és megerősíti a lelket, de sötét és fájdalmas módon. A lélek igazi elhivatást és késztetést érez magában arra, hogy Istenét semmivel meg ne bántsa, hogy semmit, amivel Őt szolgálná, el ne mulasszon. A sötét szerelem megszületése idején ugyanis éber gond és szívből jövő szorgoskodás alakul ki benne, s ügyel rá, hogy mit tegyen és mit ne tegyen meg az Ő kedvét keresve, és ha neheztelést ébresztett netán az Úrban, keservesen bánkódik amiatt. Igyekezete és figyelmé szerelmes epekedése idején nagyobb, mint előtte volt. Most ugyanis minden törekvő képessége, ereje és képessége elszakad az egyéb tárgyaktól, és teljes törekvéssel és erővel Istenre irányul. Így lép ki önmagából meg az összes teremtett dologból a lélek, és siet az Istennel való édes, gyönyörtelt, szerelmes eggyéválás felé titokban és sötétben.

Titkos a homályban való szemlélődés, melynek Szent Tamás szerint az ember a szeretet révén lesz részesévé; ez a misztikus teológia. A lelket e tudás titokban, a megértés és egyéb képességek részvétele nélkül homályban önti el. Egyéb képességeinek értő közreműködése nélkül, a Szentlélek kiáradása révén, titkos módon telik meg tudással a lélek, ahogyan azt az *Énekek énekében* a Menyasszony mondja anélkül, hogy tudná, hogyan is megy végbe a dolog, ezért nevezi *titkosnak* azt.

* * *

Nem pusztán ilyen okból nevezzük azonban titkosnak a szemlélődést, hanem a lelket érő hatások miatt is. Egyformán titkos a megtisztulás homálya és szorongatásai idején, amikor a szeretet bölcsessége tisztogatja, és a lélek nem tud beszélni róla; és titkos a későbbiekben is a megvilágosodás idején, amikor a bölcsesség egyre érthetőbbé válik.

* * *

A lélek azonban világosan tudja, érzi és élvezi a bölcsesség elragadó ízét. Úgy vagyunk ezzel, mint az az ember, aki valami semmihez nem hasonlítható dolgot észlel, ami nem került szeme elé addig. Lehet, hogy érti, lehet, hogy ízeleli, megnevezi, megma-

gyarázni mégsem tudja, miről is van szó, jóllehet érzékeivel föl-fogta már. Mit szóljunk akkor, ha ez a bizonyos dolog nem érzékeink révén hatol belénk? Ha Isten benső, sugallatos, minden érzékit felülmúló nyelve szólít meg minket, a külső és belső érzékek összhangja és működése megakad, elnémul.

Bőségesen szólnak erről a Szentírás példái. Jeremiás ajkán, amikor megszólította őt az Úr, nem jött ki szó, csak annyi, hogy: „Ah, ah” (1,6), annyira képtelen volt magát kifejezni. Mózes képzeletének belső és külső érzékei pedig felmondták a szolgálatot, amikor az Úr csipkebokor képében megjelent előtte. Istennek azt mondta, hogy mióta vele szólt, nem képes arra, hogy beszéljen, sőt — ahogyan erről az Apostolok cselekedeteiben szó van (7,32) — nem mert szemével nézni sem. Úgy találta ugyanis, hogy képzelőereje gyöngé és néma, ha ki akarná fejezni azt, amit lát; sőt magába fogadni is alkalmatlan a jelenést. E szemlélődés számára Isten szava a kizárólag a szellemi lélekhez intézett bölcsesség. Az érzékelés, nem szellemi természetű lévén, képtelen felfogni, számára felfoghatatlan, kifejezhetetlen titok marad az, és — mivel nem látja —, élvezetet benne nem talál.

Ezzel magyarázhatjuk azt az esetet, amikor jóra való és istenfőlő személyek számot akarnak adni haladásukról lelki vezetőjüknek, de nem tudják megfogalmazni, mi történik velük, sőt megszólalniuk is nehezükre esik. Különösen áll ez arra az esetre, amikor szemlélődésük olyan finom és gyöngéd, hogy lelkük alig érzi. Gyakran csak annyit mondanak, hogy lelkük elégedett és nyugodt, s szerintük minden rendben van: lelkük érzi az Urat. Hogy mi megy végbe bennük, azt valóban csak a fentiekhez hasonló általánosságokkal lehet kifejezni. Más esetnek számít viszont, ha a végbemenő folyamatok egyediek, ha látomásokról, vagy olyan érzelmekről van szó, melyek az érzékek által is felfogható képzetekhez kötöten jelennek meg. Azoknak felidézésével, egy-egy hasonlaltal lényegüket meg lehet világítani. Az ilyen megfogalmazás azonban már nem a pusztá fogalom körébe tartozik, ugyanis az szóban össze nem foglalható, éppen ezért hívjuk *titkosnak*.

Titkos, de nem csupán emiatt. A misztikus bölcsesség sajátossága, hogy a lelket önmagába rejti, s túl azon, hogy ez mindig megtörténik, néha olyan fokon megy végbe, és süllyed a lélek a szemlélődés titkos örvényeibe, hogy világosan látja, minden teremtménytől elidegenedett, mérhetetlen távolságra került. Egymaga marad mélységes és tágas magányosságában, ahova emberi lény nem hatol, mint egy mérhetetlen sivatag közepén, melynek nincs szemhatára. Minél mélyebb, tágasabb, elhagyottabb a hely, gyönyörűsége annál nagyobb, ízletesebb, s ő maga annál elragadtatóbb. Úgy érzi a lélek, hogy titokban van jelen, és minden mulandó teremtmény fölé emelkedik. A bölcsesség örvénye magasba lendíti, s a szeretet tudományának ereibe elhelyezve hatalmassá növeli, és belátja akkor a lélek, hogy a legfölségesebb isteni tudás-

hoz és érzéséhez képest minden teremtmény alacsony; és szótára, kifejezései melyekkel az isteni dolgokról beszél a földi élet során, dadogók, illetlenek és alkalmatlanok. Ráébred, hogy bármennyire emelkedetten, bölcsen beszélünk, természetes megszólalásunk révén nem lehet kifejezni és megértetni e dolgok jelentését, erre csak a misztikus teológia megvilágító ereje képes. Amikor a lélek e fényben megvilágosodva belátja ezt, a közönséges, emberi szavakkal meg nem ragadható titkosnak nevezi.

Az isteni szemlélődésnek ez a titkos, természetes képességeinket meghaladó tulajdonsága nem pusztán természetfölötti jellegből következik, hanem abból is, hogy az Istennel való egyesülés a tökéletességre vezető utat jelenti számunkra. Hogy tökéletességünk miben áll, emberileg be nem látható, a lélek azon emberi szempontból tudatlanul, és isten rendelését tekintve föl nem ismerően indul el. A misztika nyelvén fogalmazva gondolatainkat (valóban annak nyelvén szólunk ezúttal): Isten dolgai és tökéletessége, amíg csak keressük őket és törekszünk utánuk, nem megismerhetők és nem beláthatók, csak ha birtokunkba kerültek már, ha gyakoroltuk őket. Baruch próféta az isteni bölcsességről ebben az értelemben szól. „Nincs, aki tudassa annak utait, sem aki fölkeresse annak ösvényeit” (3,31). A lélek útjáról olyan szellemben szól a királyi próféta is, amikor Istenhez szól. „Villámlásaid tündököltek a föld kerekégén: a föld megmozdult és rengett. A tengeren volt utad és ösvényeid a sok víz árján; és nyomdokaid meg nem ismerhetők” (Zsolt 19-20).

Mindez szellemi értelemben arra világít rá, amiről beszélünk. Istennek a földkerekséget elöntő tündöklése nem egyéb, mint az isteni szemlélődésnek a lélek képességeire gyakorolt megvilágosítása; a föld megindulása és megrázkódása pedig a tisztátalanságtól történő fájdalmas megszabadítása. Isten útja és ösvénye pedig, amelyen a lélek felé indul, a tengeren vezet és nyomai a nagy vizeken éppen ezért kifürkészhetetlenek. A lélek érzékei számára az Istenhez vezető út épp annyira titkos és rejtett, mint a test számára a tengeren vezető ösvények és nyomok. Isten azoknak lelkében, akiket magához akar vonni és bölcsességével való találkozásában föl akar magasztalni, fölismerhetetlen nyomokon jár-ke. Ebben az értelemben kell magyaráznunk Jób könyvének szavait: „Tudod-e, hogy miként lebegnek a felhők, vagy a tökéletes tudásnak csudáit érted-é?” A felhők lebegésének nagy ösvényein azokat az utakat és ösvényeket érti, melyeken átvezetve Isten megnöveli és bölcsességben tökéletessé teszi a lelket. Ebből következik, hogy az Istenhez vezető szemlélődés a titkos bölcsesség maga.

Meg kell magyaráznunk azt a második kitételt is, hogy miért lépcső ez a titkos tudás. E titkos szemlélődést sok okból is nevezhetjük lépcsőnek. Először is, mert akárcsak a lépcsőn fölfelé haladva, a lépcső segítségével lehet az erődítmények javaihoz, kincseihez, értékeihez elérni, és e titkos szemlélődés fokain, maga sem

tudja, miképpen, az ég javaihoz, kincseihez ér a lélek, megismeri és magáévá teszi azokat. Szépen mondja ezt Dávid próféta: „Bolgó férfiú, kinek tőled vagyon segítsége. Fölmenetekről gondolkodik szívében a könnyhullatások völgyén, ama helyre, melyet magának kitűzött. Mert áldást ad a törvényszerző, erényről erényre mennek, míg meglátják az istenek Istenét Sionban” (Zsolt 83,6), azaz lépcsőfokról-lépcsőfokra haladva látják meg kincsüket, üdvösségüket Sionban.

Lépcsőnek nevezhetjük e fokokat, ahogyan annak fokai fölmenetre és lemenetre egyaránt szolgálnak, a titkos szemlélődés a lelket Istenhez fölemeli, de önmaga számára lesújtja. A valóban Istentől származó közlések ilyen természetűek; egyszerre emelik fel és alázzák meg a lelket. Ezen a lépcsőn haladva ugyanis a leszállás a fölemelkedéssel, és a fölemelkedés a leszállással azonos. „Mert mindenki, a ki magát felmagasztalja, megaláztatik; és a ki magát megalázza, fölmagasztaltatik” (Lk 14,11). Az alázatosság gyakorlása nagyra teszi a lelket; s ugyanakkor Isten azért emeli följebb, hogy lejjebb lépjen, és azért szállítja le, hogy följebb jusson. A Bölcs mondása így teljesebbé: „A megromlás előtt felfuvalkodik az ember elméje; a tisztesség előtt pedig alázatosság van” (Péld 18,12). Éppígy belátja a lélek, ha útját szemügyre veszi — és eltekint a számára nem érzékelhető szellemi haladástól —, hogy számtalan kapaszkodót és lejtőt rejt magában az, s mihelyt jóézés tölti el, nyomában azonnal vihar és gyötrelem támad. A futó élvezet mintha csak arra szolgálna, hogy kitartson, és erőt merítsen belőle az újabb megpróbáltatáshoz. A szenvedésre és gyötrelemre azonban ismét szélcsend és nyugalom következik, mintha a böjti előestét felváltaná az ünnepi vigasság. A szemlélődés időtartamának ez rendes tulajdonsága, míg el nem éri nyugalmi szakaszát, szüntelen változik, hullámverésként, hol emelkedik, hol süllyed.

Magyarázatot abban lelhetünk, hogy a tökéletesség Isten tökéletes szeretetét és önmagunk megvetését jelenti, tehát két részből tevődik össze: Isten és önmagunk ismeretéből. Lelkünknek meg kell edződnie ezért mind e két dologban. Először az elsőt kell, hogy megízlelje, és ezáltal fölemelkedik, másodsorra meg kell ízlelnie a másikat, és ezáltal megaláztatik. Ha tökéletessé válik e két tudásban, emelkedése és süllyedése véget ér. Ez azonban csak az Istenhez való eljutás és a Vele való egyesülés idején következik be, Isten áll a létra legfelső fokán, a létra hozzá van támasztva, és rajta nyugszik. A szemlélődés lépcsőfokai Istentől erednek, előképe annak a Jákob álmában szereplő létra, melynek fokain az angyalok föl-le jártak: Istentől az emberhez, és az embertől Istenhez, aki a legfelső fokon támaszkodott. (Móz 28,12) A Szentírás szerint éjjel történt mindez, Jákob álmában. Ezzel is felhívja figyelmünket az Írás, hogy az ember Istenhez vezető útja és hozzá történő fölemelkedése sajátosság és titkos tudomány. Mi sem bizonyítja éke-

sebben ezt, mint hogy benne a leghasznosabbat, azaz hogy elveszti magát és megsemmisül, az ember rossznak ítéli, és azt, ami a leghaszontalanabb, kárpótlását és örömét, amellyel többet veszít, a legtöbbször becsüli.

Ám, hogy a titkos szemlélődés lépcsőjéről bővebben szót ejtsünk, meg kell jegyeznünk, hogy azért nevezzük a titkos szeretet tudományát a szemlélődés lépcsőjének, mert az Isten belénk öntött szerető ismerete, mely lelkünket egyszerre világosítja meg és ejti szerelembe, s közben teremtő Istenünkhöz fokról-fokra föl is vezet. Mert egyedül a szeretet köt Istenhez, és egyesít vele minket. Hogy világosan lássuk, miről is van szó, az isteni lépcső minden fokáról, minden egyes foknak ismertetőjegyéről és ránk gyakorolt hatásáról megemlékezünk, hogy ebből következtethessünk arra, hol tart a lélek. Szent Tamás és Szent Bernát példáját követve a lélekre gyakorolt hatás alapján osztályozzuk őket. Ugyanis a szeretet lépcsőfokai titokzatosak, önmagukban, a szokásos természetes módon meg nem ismerhetők; egyedül Isten képes fölbecsülni és mérlegelni azokat.

Takács Zsuzsa fordítása

BODNÁR DÁNIEL

Jancsó Adrienne-nel

Jancsó Adrienne 1921-ben született Marosújváron. 1941-ben szerzett előadóművésznői engedélyt. 1944-től a Kolozsvári Színház tagja. 1947-ben települt át Magyarországra. A katolikus Kis Színház, majd a Magyar Néphadsereg Színház és a Madách Színház tagja. 1955 óta előadóművésznő, évtizedekig járta az országot, a magyar költészet, népballada legfőbb népszerűsítője volt. Sokszínű, lány, de ugyanakkor erős sugárzó hangjával a legkülönbözőbb stílusú verseket tudta hitelesen, megrázóan kifejezni. Kossuth-díjas, érdemes művész. Főbb előadóestjei: Földédesanyám, Ady-est, Bizakodva, Légy már legenda, Botozgató.

Az Ön hivatalnok édesapja műkedvelő előadások komikusa volt, édesanyja pedig zongoratanárnő. Az ő testvére énekesnő. Egy ilyen családi háttér szinte predesztinálja a gyermeket, hogy művészi, vagy ahhoz közeli hivatást válasszon magának...

Ilyen indíttatás után zenei pályára kellett volna lépnie...

Bizonyos, hogy erősen meghatározó volt későbbi pályaválasztásomra az állandó zongoraszó, amit gyermekkoromban hallottam. Anyám reggel ötkor kezdett gyakorolni. Chopin, Liszt, Bach, Mozart, Beethoven, Schubert, Schumann, Debussy, néhány évvel később pedig Bartók muzsikája szűrődött be kora reggeli álmaimba. Nyolc óra után pedig jöttek a tanítványok, skálázástól zengett a ház. Estefelé újra anyám játszott. Akkor még nem volt rádió, gramofon. Kevés otthonban folyt ilyen állandó muzsikálás. Nekem természetes volt, ezt lélegeztem be. Néhány hónapos koromban állítólag már Beethovent énekeltem.

Valószínűleg, de a zongorázáshoz nem volt nagy kedvem. A szavak muzsikája volt az, ami már egészen korán elragadott. Sajnos akkor még nem születtek meg Weöres Sándor gyermekversei. Hiányukban a képeskönyvek versikéinek ritmusára gyártottam számtalan mondókát, s élénk mimikával adtam elő, a család nagy derűtségére. Azt mondhatom: már egészen korán belémásta magát a zene szeretete, és a világa is: ami számomra szép, az a zenéhez kapcsolódik. Később pedig a szavak zenéjére tudtam ezt átvinni. Édesanyám jóvoltából úgy buzgott bennem a zene forrása, hogy a szavakat is abban fűrésztettem meg. Az pedig külön isteni áldás, hogy szüleim már nagyon korán felismerték a tehetségemet: három-négy éves koromban, anyám zongorakíséréte mellett, gyermekdaloskakkal és divatos kuplékkal szórakoztattam a vendégeket. Az ambíció, hogy megmutassam azt, mit szeretek és át is adjam másoknak, már nagyon korán jellemző volt rám. Iskoláskoromban sok verset tanultam, s nemcsak magyarórán mondtam el, hanem a szü-

netben körém gyűlt osztálytársaimnak is. Feszített a közlésvágy. Mindig fogtam magamnak közönséget. Ha új cselédlány került hozzánk, alig vártam, hogy ebéd után kettesben maradjunk, s edénytörölgetés ürügyén szavalhassak neki, és megtanuljam tőle mindazt, amit a falujából hozott. Így nyolc-tízéves koromban már tekintélyes népdal-ballada- és ponyvatörténet-mennyiség raktározódott el a fejemben. Harmadik elemista koromban volt az első nyilvános sikerem: iskolai szavalóversenyt nyertem, Júlia, szép leány balladájával.

Őn drámai szerepekkel kezdte a pályáját. Mi határozta meg végül is, hogy nem színész, hanem előadóművész lett?

Mindig is előadóművészek tartottam magam. Ez volt számomra a meghatározó. A kényszer hozta úgy, hogy színésznőként is felléptem, sőt legtöbbször főszerepeket játszottam. Jól viszont csak akkor éreztem magam, ha verset mondtam, s közvetlen kapcsolatba kerülhettem a közönséggel.

Mi a különbség a színész és az előadóművész között?

Óriási a különbség. Számomra a versmondás annyira színészi feladat, hogy lelkiállapotot tükröz, de a költő mondanivalóját nem tekinthetem szerepnek. Nem a művet létrehozó egyént akarom megszólaltatni, hanem az általa létrehozott művet. Ezt természetesen csak saját magamon átszűrve tehetem, óhatatlanul jelen van a személyiségem is, de csak mint hangszer. Megítélésem szerint az a lényeges különbség a nagy színészek és az elsősorban népművelő szándékú előadóestek között, hogy az első esetben a közönség a műveket közvetítő színészt várja, a másodikban pedig az előadóművész-közvetítette műveket. Ha ebbe belejátszik, hogy az előadóművész személyisége is érdekes, lebilincselő és kedvelt — az külön szerencse. Az előadóművész a költő művébe és nem a személyiségébe bújik bele. Nem a költő személyét állítom tehát dobogóra, hanem a művét. S az én egyéniségemen keresztül szűrve adom át a közönségnek, akitől rögtön szemtől szemben kapom vissza a reagálást, nem úgy, mint a színész, aki érzi, hogy mennyire figyel a közönség. De az nem rá figyel, hanem a személyre, akit játszik. Én pedig szemben állok a közönséggel, s kapom tőle vissza a szemek ragyogását, meg a visszafojtott lélegzetnyi csendet. Ez a csodálatos ebben a műfajban, hogy közvetlenül adom át a költő szavait, mint a szószékről a pap Isten szavait.

Már nagyon fiatalon rendkívüli olvasottsággal rendelkezett...

A magyar költészetet már igen korán ismertem. Tizennégy éves koromban megbetegedtem, két évre ki kellett maradnom az iskolából. Talán ez a két év betegeskedés vált leginkább hasznomra. Akkor már volt Ady-, Babits-, Kosztolányi-, József Attila-kötetem az erdélyi költők s a klasszikusok mellett, s én tanultam, tanultam. Későbbi repertoárom alapját ekkor vetettem meg. Megtanultam az akkoriban jelentkező fiatal költők, Weöres, Jékely, Kálnoky verseit. Shakespeare-hősnők szerepeit játszottam végig, anyám végszavazá-

sával. Külön érdekesség volt ebben, hogy sosem láttam igazi színházat, csak néha hallgattam áhítattal egy-egy rádióközvetítést, abból próbáltam elképzelni, hogyan is csinálhatják. A hangzás, a szó volt számomra döntő a szerepekben is.

Több mint 1500 verset tudott. Mi határozta meg, hogy mely költők verseit választotta ki?

Pályám elején kizárólag egyéni hangulatom, örömeim, bánataim. Nem helyeztem előtérbe semmiféle irányt, mindig a jó verseket kerestem. Később az is előfordult, hogy megrendelték, melyik költőtől állítsak össze önálló estet. Esetleg a témát is megadták. Sokáig mondtam fordításokat is, főként megrendelésre, de soha nem volt céloom idegen költőket bemutatni, hogy rajtuk keresztül a műfordítókat mutassak be. Nagy műfordítók éltek mellettem, apósom Áprily Lajos, férjem Jékely Zoltán voltak.

Ha jól tudom, 1947-ben települtek át Magyarországra. Mi volt ennek az oka?

Akkoriban Kolozsvárott voltam színésznő, két gyermek édesanyja. 1946 őszére családom tagjai, leányommal együtt, Budapestre kerültek. A fiammal Kolozsváron maradtam, de aztán csak beadtam a derekam, s 1947 nyarán én is áttelepültem. Kolozsvári búcsúestemet a Zeneművészeti Főiskola dísztermében 1947. június 1-jén tartottam, Benedek Marcell bevezetőjével és Szabó Géának Ravel-Bartók-zongorajátékával. A terem ajtaját nyitva kellett hagyni, mert a lépcsőház is tele volt emberrel. Két nap múlva, szintén zsúfolt ház előtt, a búcsúestet megismételtem. Nehezen szakadtam el Erdélytől.

Budapesten először a Rottenbiller utcai katolikus Kis Színházban kapott fellépési lehetőséget. Ez a színház szinte titokban dolgozott akkoriban. Hogy került ide?

Amikor '47-ben átjöttem Magyarországra, semmiféle színpadi lehetőség, szerződés nem várt rám. Verseket mondani pedig akkoriban már elítélendő dolognak számított, a hatalom úgy vélte: a versmondás öncélú dolog, kivéve az ünnepeket, amikor szép, politikai verseket kell mondani. Nekem viszont mégiscsak el kellett tartanom két kisgyermeket. Férjem, Jékely Zoltán a Széchenyi Könyvtárban dolgozott, de mint író sem ő, sem az édesapja nem jutott kiadóhoz. Ezért fordítottak, meséket írtak, hogy egy kis pénzhez jussanak. Feltétlenül szükség volt tehát arra, hogy én is hozzájáruljak valamivel a családi háztartáshoz. Isteni szerencse volt, hogy Galamb Sándor igazgató, akit régóta ismertem, felvett a katolikus Kis Színházba. Itt a név szellemiségéhez méltóan vallásos témájú darabokat játszottak. Azonnal főszerepet kaptam Hans Naderer osztrák író *Két otthon* című darabjában, amely egy apácakolostor meg egy részeges munkás kényszerű „társbérletéről” szólt. A kolostor perjelnijét játszottam, aki franciásan beszélt magyarul. Mivel Marosvásárhelyen egy időben francia iskolába jártam, nem volt nehéz a franciás kiejtést beletörni a magyar nyelvbe. Kedves, szívhez szóló figura volt ez az apáca, aki szabályokon felülemelkedő krisztusi szeretetével vezette és oldotta meg a darab cselekményét. Halhatatlanul nagy sikerem volt, s így annak ellenére, hogy erről a színházról az akkoriban már erősen szocializálódó újságok nem nagyon

írtak, rólam mégis ejtettek néhány dicsérő szót. Ez a nagy siker arra készítette a Madách Színház akkori igazgatóját, hogy szerződtesse, kétszer akkora gázsíért. Az akkori anyagi helyzetemben nem mondhattam nemet erre a rendkívül csábítónak ígérkező ajánlatra. Azt hittem, befutottam, de csalódnom kellett. Arra ugyanis nem számítottam, hogy Isten tudja, miféle pártvillongások zajlanak a színházban, amelynek következtében azt az igazgatót, aki átvitt a Madáchba, hamarosan leváltották, s mivel én az ő „kádere” voltam, egész évben nem jutottam szerephez. Az új igazgató azt mondta, nem ismerik a képességeimet, menjek le vidékre és bizonyítsak. Akkoriban államosították a színházakat. Szendrő Ferenc elvitt Miskolcra. Játsoztam is, túrhető albérletet kaptam, mégsem bírtam ott maradni, mert a gyermekeim élete Pesten megoldatlan volt, túl sok súly nehezedett a nagyszülőkre. Három hónap után felmondtam, s a rádió társulatához kerültem. Ez akkoriban menedékhelynek számított, valaki bizonyára mozgatta a háttérből, azzal a céllal, hogy azokat a színészeket, akiket a hatalom nem szeretett, valamiképpen szerephez juttassa. Itt sem dolgozhattam azonban valami sokat, versmondással sem próbálkozhattam. Debrecenbe kerültem, egy évet töltöttem itt, és gyönyörű szerepeket játszhattam. Csakhát mindenképpen Pestre kellett jönnöm, mert itt volt a két gyermekem. Csodálatos szerencsém volt ismét: egy pesti színésznő magánéleti okokból Debrecenbe szerződött, s így én visszamehettem Pestre. Horváth Ferencnek mint versmondónak volt bennem annyi bizalma, hogy szerződtetett az akkor igazgatása alatt álló Magyar Néphadsereg Színházába. Öt évig voltam a színház tagja, nagyszerű szerepeket játszhattam el vidéki fellépéseink alkalmával. Kamaraszínházunkban, a József Attilában eljátszottam a *Dandin György* Katiját, a *Csalódások* Lináját, nagy sikerrel. Kezdett a színésznői pályám szépen alakulni.

*S akkor 1955-ben be-
ütött a mennykő, még-
pedig a napjainkban jól
ismert indoklással: raci-
onalizálni kell a színhá-
zak létszámát, hogy ke-
vesebb pénzt kelljen ki-
adni színészekre, ezért
elküldtek közülük néhá-
nyat...*

*Hogyan fogadta ezt a
megmagyarázhatatlan
döntést?*

Igen, s engem „kiracizott” az új igazgató, akinek nem mondom ki a nevét. Mégpedig azzal a meglepő indoklással, hogy rossz a beszédtechnikám. Hiába vagyok tehetséges színésznő, már a harmadik sorban sem lehet érteni, amit mondok. Ez teljesen új „felfedezés” volt számomra, hiszen ha valamivel rendelkeztem, akkor az a teljesen fejlett beszédtechnika: anyám énekesnő testvére, aki a keresztanyám is volt, már egészen fiatalon megtanított arra, hogyan kezeljem ezt a hangzó szekrényt. Így aztán 15-16 éves koromban már nagyszerű beszédtechnikával rendelkeztem, amit mindmáig meg tudtam őrizni. Pedig ilyen öregasszonyoknak már gyengül, reszket a hangjuk, nekem viszont ugyanúgy zeng vagy muzsikál, ha akarom, mint negyven- vagy ötvenéves koromban.

Természetesen sírva. Szerződés nélküli színésznő lettem. A teljes reményvesztettség állapotába kerültem. Legfőbb gondom az volt, hogyan tudok hozzájárulni a családi kiadáokhoz. Valamit minden-

képpen találnom kellett, de szinte semmi esélyem sem volt erre. Be-benéztem a rádióba, de semmi. Az akkori főrendező jószándékúan figyelmeztetett: nem így kell ezt csinálni, kedves Adrienne, hogy néha megjelenik itt, hanem be kell ülni a Pagodába, és ott maradni egész nap. A rendezők jönnek-mennek, és néha talán eszükbe jut, hogy jó, ez is itt van, adjunk neki valami munkát, és még az is megtörténhet, hogy valaki nem jön be adásra, és akkor gyorsan behívják az éppen kéznél lévő színészt, milyen nagyszerű lehetőségek ezek! Ezt követően tehát üldögéltem a Pagodában, hát-ha észrevesz valamelyik rendező, s közben borzasztóan el voltam keseredve megalázó helyzetem miatt, hogy én most árulom magam. Akkor még nem sejtettem, hogy életem csodálatos fordulata következik. Ezt már sokszor elmondtam, de Török Erzszi emlékének tartozom azzal, hogy többször is megismételjem: neki köszönhetem, hogy lettem valaki, és a következő években tudtam a gyerekeim kezébe kenyeret adni. Nagyon régen ismertük már egymást, még Kolozsvárról, fel is léptünk néhányszor. Erzszi ott lakott a rádióval szemben. Akkoriban már, ha mást nem is, de népdalt lehetett énekelni a magyar rádióban. Török Erzszi gyakran járt be énekelni. Egyszer csak megpillantott, odajött hozzám a mosolygós arcával. Azonnal észrevette, hogy nagyon el vagyok kenődve. Elmondtam neki a helyzetemet. Erre ő: „Ne búsuljon, művésznő — mert így viccelődünk egymással, hogy magázódtunk, múlt századi alapon —, mennyit szerepeltünk mi együtt erdélyi irodalmi esteken! Csináljunk egy népballada-estet a Kossuth Klubban, meglátja, odafigyelnek! Megcsináltuk, 1955. szeptember 26-án. Odafigyeltek. Olyan sikere volt, hogy egyszerre pezsegni kezdett körülöttem a levegő. Mindezt Török Erzszi gesztusának köszönhetem. Megjegyzem: ez olyan pillanatban történt, amikor már valóban lehetett csinálni népballada-estet. Csodálatos kritikák jelentek meg, s abban a pillanatban elkezdtek engem hívni, vinni mindenhová az országba. Ekkor kezdődött el az igazi hivatásom és pályám.

Az Ön életében nagyon sok a váratlan fordulat. Mintha az isteni Gondviselés számunkra először gyakran érthetetlen jelei mutatkoztak volna meg ezekben az esetekben...

Szigorú református hívőként nevelkedtem. Később aztán, felnőtt koromban ez elmaradt, de ezt a gyermeki indítást megőriztem a szívemben. Hiszem az Istent, és igyekeztem a gyermekeimbe, unokáimba is beleplántálni ezt a hitet. A kérdésére visszatérve, szerencsés véletlen nincsen, mindig valamiféle irányított jótétemény érkezik az Úristentől. Ez természetes, csak egyszerűbb azt a szót használni, hogy véletlen. Ha végigtekintek a pályámon, valóban elmondhatom: minden rossz jóra fordult. Az pedig természetes, hogy az ember életében vannak nehézségek, amelyeket azonban meg kell tudnunk oldani. Ebben pedig feltétlenül segítségünkre van, ha hiszünk abban, hogy van egy felsőbb — bár meglehetősen megfoghatatlan lény —, aki irányítja a sorsunkat, s akihez mindig bizalommal fordulhatunk.

Abban az évben, amikor született, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe, március 25-e és nagypéntek egy napra esett. Reformátusként jelentett ez valamiféle többet az Ön számára?

Mennyire hatott termékenyítőleg az Ön művészetére, hogy Erdélyi Zsuzsanna néprajztudós a 60-as évek végén megismertette a népi imádságokkal?

Anyám katolikusnak született, s nagyon korán árva lett. Később, az apámmal való jegyessége idején a nagyapám házában élt, és várta a világháborúból hazatérő jegyesét. Akkor elhagyta a katolikus hitet, és áttért a református vallásra, a vőlegénye kedvéért. De engem sok szép Szűz Mária-imádságra megtanított. Természetes, hogy anyám számára nagyon sokat jelentett Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe, a reformátusoknak pedig a legnagyobb egyházi ünnep a nagypéntek. Ez a kettősség, hogy születésem napján egybeesett egy borzasztó szomorú és egy gyönyörű ünnep, végigvonult az életemen is, de azt hiszem, ez mindenki életére jellemző. Az életet úgy kell elfogadni, hogy vannak benne keserű és szép, virágos pillanatok is.

Erdélyi Zsuzsannával már korábban is gyakran jártunk a Felvidéken. Különböző műsorokat is adtunk együtt, ahogyan erről Zsuzsa a Vigiliának adott interjújában beszélt. (1998. december, 1999. január — a szerk.) Aztán a hatvanas évek végén összefutottunk egyszer Szombathelyen, amikor az egyik szereplésem után egy presszóban üldögéltem. Egyszer csak lehuppant mellém Zsuzsa, nagyon fáradt volt, de lelkesen adta elő, hogy milyen csodát talált. Fantasztikus öregasszonyok gyönyörű középkori csodákat, imádságokat őriznek, és ez hogyan öröklődött át anyáról leányra, majd unokákra. S ez egészen az *Ómagyar Mária-siralomig* megy vissza. Zsuzsa idézett is belőlük. Borzasztóan felkeltette az érdeklődésemet ez a csodálatos világ, azonnal mondtam, hogy nagyon szeretnék ezek közül elszavalni néhányat, meg kellene ismertetnie ezekkel az embereket. Hamarosan rögtönöztünk is egy estét itt, a Frankel Leó utcai lakásunkban. Itt voltak a kor legjobb költői, Zsuzsa hozta a magnóját, amelyen felcsendültek ezek a népi imádságok, öregasszonyok elmondásában. Akik itt voltak, ámulva hallgatták. Juhász Ferenc hamarosan közölt is belőlük néhányat az *Új Írásban*. Ez akkor nagy bátorság volt a részéről. Így született meg a *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Ezután nagyon sokat és sokfelé jártunk az országban hármásban, a gyűjtés szándékával is. Volt úgy, hogy Török Erzsí dalolta, amit énekeltek az öregasszonyok, én pedig mondtam, hiszen nagyon sok olyan imádság van, amit ők is csak mondtak, és nem énekeltek. Erdélyi Zsuzsa hatalmas energiával és nagyon sok vidéki, falusi katolikus pap segítségével összehívta a népeket olyan istentiszteletekre, melyeken csak kevés szóval vezették be a szertartást. Erdélyi Zsuzsa pedig mesélt arról, hogy mik is ezek. Erzsí énekelte, én a szövegeket mondtam. Szertartás után az öregasszonyokat is behívta Zsuzsa egy-egy irodába, sekrestyébe, s megkérdezte őket, ki tud hasonló imádságokat. Így gyűjtött is egyúttal. Csodálatos esték voltak, zsúfolt templomokkal. De az is gyönyörű volt, hogy munkásszállókra jártunk Török Erzsível. Óriási hivatásnak érzem azt, hogy akkoriban, azzal az ürüggyel, hogy milyen jók a kommunisták a munkásokhoz, irodalmi műsorokat adtunk nekik. Csodálatos dolog

volt elmenni munkásszállókra, bemenni abba a konyhába, ahol a munkások kis gáztűzhelyeken főzték maguknak a paprikás krump-
lit, bemenni a szálláshelyükre, ahol feküdtek az ágyon, mezítelen
lábbal, amiről épp az előbb rúgták le a zokni nélkül felhúzott ba-
kancsot, és úgy mondani nekik verset és énekelni. S azok a szeren-
csétlen nyírségiek meg zalaiak, akik feljöttek ide, átszellemült arccal
hallgatták a költészetet. Ez gyönyörű dolog volt, misszionárius fel-
adat.

*A népi imádságok nem
irritálták az akkori ha-
talmat?*

Én csak azt tapasztaltam, hogy mindig hatalmas volt az érdeklődés
ezek iránt. Számomra örökké emlékezetes marad egyik közös es-
tünk az Egyetemi-templomban, 1971 karácsonyán. Sok száz ember
zokogásával kísért *Boldogasszony anyánk*-műsor. Az emberek a tárt
ajtók előtt az utcán is álltak, mert nem fértek már be a zsúfolt temp-
lomba. Így hallgatták azt a csodát, ahogy Erzszi énekelte mindazt,
amit Zsuzsa gyűjtött.

Őn pedig mondta...

Igen.

*Említette, hogy egyfajta
missziós feladatot is vál-
laltak...*

Igen, ez feltétlenül az volt, ezért is szerettem annyira csinálni. Ép-
pen az volt ebben a leggyönyörűbb, hogy nemcsak városi, értelmi-
ségi közönség előtt álltam a pódiumon, hanem rengeteg faluba,
tanyasi iskolába is eljutottam, gyakran olyan kalandokon át, hogy
a lovak hasáig ért a víz, mint mostanában, ebben a talajvizes idő-
ben. A legelmaradottabb területeket kerestük fel Szabolcs vagy Bé-
kés megyében. Soha ezeken a helyeken a komoly műfajt képviselő
művészek nem fordultak meg, legfeljebb magyarnóta vagy táncdal-
énekesek, esetleg kabarét előadó színészek. Ez még a televízió előtti
boldog időkben volt. Természetesen a tévé nagyon hasznos is lehet,
semmi okom rá, hogy szidjam, de ma már nehéz volna megmoz-
gatni egy falusi közönséget: ahogy ülnek a kultúrházban a fejken-
dős nénik és a kalapjukat a kezükben tartó bácsik, akik idegesen
bökdösték a feleségüket, hogy mi a fenének kell itt ülniük, és akkor,
a verseket hallva, egyszer csak felderül a tekintetük és nevetnek egy
Petőfi-versen, vagy izgulnak egy Arany-balladán. Ez semmi mással
nem összehasonlítható gyönyörű élmény. Ma már nincs erre lehe-
tőség, és elsősorban azért, mert a technika által nyújtott kultúra
elkényelmesíti az embereket: ha a szobájuk sarkából, a kemencesut-
ból vagy az ágyukból nézhetik a televíziót, akkor miért mennének
el a kultúrházba verset hallgatni? Ha elmennek, legfeljebb egy tánc-
dalénekes kedvéért.

*Emellett az is tény, hogy
a költészet iránti érdeklő-
dés alaposan csök-
kent...*

Ez kétségtelenül így van, még ha azt nem mondhatjuk is, hogy ma
már senki nem igényli a verseket. Igenis van érdeklődés. Rengeteg
szavalóversenyen zsűrizek, és örömmel látom, hogy vannak még
fiatalok, nem is kevesen, akik szívesen tanulnak verseket, el is me-
rik mondani, sokszor nagyon jól mondják, és látszik rajtuk, hogy

ez belső szükségletből fakad náluk. Szívesen szavalnának műsoros esteken is, nagyobb közönség előtt, de erre valóban nincs meg a lehetőségük. Egyre kevesebben vállalkoznak irodalmi estek szervezésére, s ha nagyritkán mégis, akkor az előadóművész pici helyeken, 20-30 ember előtt mutathatja meg tudását. Ahogy az imént utaltam rá, ma már nem lehetséges, hogy egy irodalmi estre összegyűlik az egész falu. Ez az idő biztos, hogy elmúlt. Visszatérve a kérdésre: világjelenség, hogy a költők műveit kevesebben olvassák. A költészet azonban nem halt meg, mindennap születnek poéták. A rádióban, a folyóiratokban rendszeresen megjelennek újabb és újabb fiatal költők. Esetleg elborzasztanak bennünket, hogy milyen érthetetlen nyelven szólalnak, de mégiscsak ki akarnak valamit fejezni versben, és az biztos, hogy nem hal ki ez a műfaj.

Vannak-e ma olyan költők, akiknek a verseit szívesen szavalná?

Olyan költőket, akik nálam egy-két évtizeddel fiatalabbak, nem szavaltam már akkor sem, amikor kezdtem a pályámat. Most pedig végképp nem lenne szerencsés, hogy egy öregasszony egy mai fiatal férfi gondolatait tolmácsolja. Az teljesen más volt, amikor József Attilát vagy Petőfit megszólaltattam, hiszen ők örökké fiatalok maradnak. Biztosan van egyébként az idősebb költők közül olyan, akiknek a verseit szívesen elmondanám, ha lenne rá alkalmam. Figyelemmel kísérem a mai költészetet, de már nem tanulom meg a verseket, sőt, azt a több ezer verset is, amit tudtam, igyekszem elfelejteni. Nem használom őket. Néha fel-feltör bennem egy-egy versszöveg, de ha valahol megakadok, megrémülök, hogy 70 évig tudtam, s ha ma már nem tudom teljes biztonsággal, akkor jobb, ha inkább elfelejtem.

Ezek szerint újabb fellépésekre már egyáltalán nem készül?

Nem. Ha néha szerepelek is, az abból áll, hogy elmegyek egy-egy könyvbemutatóra, és részleteket olvasok fel a műből. Van aztán egy nagyon kedves műsorom, amit néha elmondok itt-ott, így például a közeljövőben Pécsen lesz fellépésem. A műsor címe: *Enyed, a világ közepe*. Berde Károly bőrgyógyász professzor, aki nagyenyedi származású, ott töltötte a gyermekkorát, ahol Áprily, meg Jékely is. Öregkorában összeírta a gyermekkori emlékeit. Ez valójában egy néprajzi gyűjtemény, mindenféle nyelvi fordulatokat idéz. Ebből válogattam egy órás műsort. A rádió is felvette, valamikor majd leadják, megrövidítve. Ezt néha felolvasom, de szavalóestre már nem vállalkozom. Egy magamfajta öregasszony már üljön és meséljen a dédunokájának, ne álljon közönség elé.

Két gyermeke és hét unokája van. Van-e közöttük olyan, aki a híres művészelődök pályájára lépett?

Igen, ketten is: Péterfy Gergely író, Péterfy Borbála pedig színésznő.

Egyszer azt nyilatkozta, nem volt igazán jó anya, mert keveset foglalkozott a gyermekeivel. Mi a helyzet az unokáival, illetve a dédunokájával?

Ez valóban így van, mert a sok fellépés miatt csak kevés időm jutott rájuk. Nagymamaként sem értem rá nagyon foglalkozni velük, sokkal többet voltak a nagyapjukkal, Jékely Zoltánnal. Amikor az unokáim kicsik voltak, 250-300 fellépésem volt évente. Állandóan vidékre jártam, nem sokat tudtam foglalkozni velük. Az ötéves dédunokámmal igyekszem többet törődni, de itt meg, sajnos, ő az el-foglalt: óvodába jár, így sokszor nehéz időt egyeztetnünk.

A versmondás a pillanat művészete. Nem fél attól, hogy művészete elszáll a pillanattal?

Ez a kétség végigkísért egész pályámon. Nyugtalanlás, feszültség, bevallom: irigység tölt el sokszor, milyen jó volna olyasmit csinálni — alkotni! —, ami nem száll el a pillanattal, amit majd tán felfedezhet az utókor. Milyen jó azoknak, akik filmen játszanak, akikről sok hanglemez, rádiófelvétel készül, akik gyakran szerepelnek a televízióban: megmarad belőlük valami, tudni fogják róluk később is, hogy mivel hatottak az emberekre. Nem alkotóművészek, csak interpretálók ők is, de rögzítették, alkotássá tették utánérzésük rezdüléseit a század vívmányai. Igen — a század... a 20. Krisztus után... és előtte? Hány évezred telt már el azóta, hogy gondolkodó, művészetet létrehozó ember él a Földön? Hány százezer, hány millió olyan ember élt az évtizezredek alatt, aki nem alkotott, de gyönyörködtetett? Szolgált. Igen, szolgák voltak a muzsikuskok, a versmondók, a színészek, az igricek, a táncosok, a mimesek. Szolgálták kortársaikat, semmi reményük nem lehetett arra, hogy elhangzó dalaiknak, szavaiknak, elröppenő mozdulataiknak egyetlen pillanata is tovább él. Mégis zengették, pengették, húzták, fújták, dalolták, mondták, forogták-pörögték, játszották a magukét. Megkapták jutalmukat az örökkévaló pillanatban, mikor megérezték, hogy hallgatóik lelke együtt rezdül velük, hogy mind azt érzik, azt akarják, ami a mű alkotójának szándéka volt. Jobbá, megvilágosodottabbá lettek a közvetítő elröppenő hangja, mozdulata által. Egy ilyen pillanat bizonyára felér a maradandóság érzésének örömeivel. Kevesen tudnak róla, csak az érzi, aki éppen részese, de abban megnő és munkálkodik, valamit ő is átad belőle az utódainak, azok már génjeikben fogják tovább hordozni és örökíteni. Így lesz az elröppenő pillanat varázsából életerő, örökkévalóság. Erre törekedtem mindvégig, hogy ezt a varázslatot, életerőt átadjam, remélem, nem teljesen sikertelenül.

A FENOMENOLÓGIÁTÓL A NEMZETESZMÉIG Somogyi József életművéről

Egy méltatlanul elfeledett keresztény gondolkodó, Somogyi József gazdag életművének máig aktuális mozzanatait villantotta fel a szegei JGYTF által szervezett tudományos konferencia, melynek anyaga a *A fenomenológiától a nemzeteszizméig* címmel kiadott kötetben olvasható.

Somogyi fiatalon megfogalmazta életvitelének pragmatikus vezérelvét, amely szerint „a legfontosabb a kritikai tisztánlátás és a szellemi autonómia megőrzése, valamint az, hogy semmilyen politikai divathullámot nem szabad követni”. Egész életútja ezen eszmének jegyében alakult, távol tartotta magát mind a liberalizmus, mind a marxizmus ideológiai áramlatától, s felfogása a kezdetben fenomenológiai-kritikai gondolkodástól lassan ívelt a konzervatív keresztény szemlélet felé. Munkássága a filozófia, pszichológia és pedagógia területére összpontosult, olyan problémaköröket érintve mint a tehetségkutatás; az eugenika; a józan, túlkapasoktól mentes nemzeteszizma a fajmítosz korában; az egyén és a közösség értékteljes viszonyának elemzése. A tanulmánykötet erőssége a sokoldalú érdeklődéssel megáldott Somogyi szerteágazó gondolatvilágának tematikailag kiegyensúlyozott bemutatása. Czeizel Endre Somogyit többek között az emberi tehetség felismerésének és fejlesztésének tudománya, a kreatológia előfutáraként aposztrofálja; Weissmahr Béla Somogyi modern platonizmusának realizáló irányvonalát méltatja; Pukánszky Béla Somogyit kitűnő tanönyvíróként állítja az olvasó elé.

Somogyi 1923-24-ben ismerkedett meg Freiburgban Husserl koncepciójával és egyben annak neoskolasztikus kritikájával is Joseph Geyszer professzor előadásából. Saját tanulmányainak módszere a fenomenológia és fenomenológiai-kritika kettős tendenciáját követi, ám a metafizikán túl a társadalombölcselet legfontosabb területeit is érinti.

Maradandó érvényű gondolatokat fogalmaz meg az egyén és a közösség problematikája kapcsán. Kritikáját adja az utóbbi két évszázad két legbefolyásosabb eszmerendszerének, a liberalizmusnak és a „kollektívizmusnak”, amelyek az egyén-közösség problematika jellegzetes szélsőértékeinek bizonyultak. Somogyi az arisztotelészi emberfelfogásból (*zoon politikon*) kiindulva a közösséget az ember természetes közegének jelöli meg, amely ennél fogva általános, állandó, értékmentes de kitüntetett jelentőségű közeg. Ez a közeg végső soron olyan reális keretet jelent, amely igazodási mér-

ceként megadja a mozgásteret s létfeltételt az egyes egyének számára.

Somogyi szerint az igazi kérdés nem is az, hogy hová helyezzük a hangsúlyt a két „pólus” közül, hanem az, egyáltalában kell-e választanunk. Életművének feldolgozott részletein keresztül gazdag bepillantást nyerhetünk a '20-as '30-as évek kultúréletébe, szellemi mozgásába, fellelhetjük azt az éltető közösséget, amely e sokszínű gondolkodó életútját támogatta.

SCHMIDT PÉTER

NYILASY BALÁZS: ARANY JÁNOS

A Kenyeres Zoltán szerkesztette *Klasszikusaink* című irodalomtörténeti sorozat harmadik kötete Nyilasy Balázs Arany János-tanulmánya. Az első fejezet imponálóan gazdag, mégis lendületes kritikátörténeti áttekintés, mely korszakokként összefoglalja az Aranykutatás fontos felvetett kérdéseit, és lehetséges válaszait. Már itt kirajzolódik az a sematikusnak tűnő — és sajnos a középiskolai oktatásban is erősen meggyökerezett — kép, mellyel vitába száll a szerző: Arany költészete gyakorlatilag kettészakadt egy korszerűnek tartott lírára, és egy korszerűtlennek gondolt verses epikára. E rövid, történeti szempontú előzmény teszi indokoltá — és egyúttal érthetővé a laikus olvasó számára — Nyilasy törekvésének pontos megfogalmazását. E fő törekvés a kialakult kép ellensúlyozása, s annak megindoklása, hogy miért tartja a verses epikát érdekesnek, modernnek, s az ehhez a műfajhoz tartozó műveket olyan eredményeknek, amelyeken az újkori ember csaknem minden lényegi, egzisztenciális dilemmájára áthullámszik.

E bevezető gondolatok fényében gondolhatjuk újra a szerző útmutatásával és bőséges, klasszikusnak számító szakirodalom gondosan kiválogatott idézeteinek segítségével az Arany-epika jelentős műveit: A *Toldi-trilógiát*, Az *elveszett alkotmányt*, A *nagyidai cigányokat*, a *Buda halálát*, és a *Bolond Istókot*. Az elemzések a fogalmi tisztánlátás igényével íródtak, s gondolati gazdságukkal, a magyar- és világirodalmi kapcsolatok bemutatásával válnak a könyvtárnyi Arany-szakirodalom tömegéből kiváló, értékes, új eredményekké. A tanulmány befejező fejezetei felvilágosítják az ötvenes évek lírájával, az *Őszikékkel* és a balladákkal kapcsolatos kérdéseket, de ezek kifejtése — a terjedelmi kötöttségek miatt — kevésbé részletezett.

A tanulmány újra hitet tesz a kétszáz évvel ezelőtt leírt Schiller-gondolat mellett: „Az

emberiség elvesztette méltóságát, de a művészet megőrizte és megmentette jelentős kövekben..." (Korona Kiadó, 1998)

NÓGRÁDI CECÍLIA

CSER LÁSZLÓ: „ÁGRÓL VISSZA A NAGY GYÖKÉRBE...”; BOLDOG SZÍVEM ÉNEKE

„Nem készültem írónak, de szüntelenül írtam. Amolyan naplófélét az Életről. Az Életről úgy, ahogy élem.” — vallja Cser László jezsuita atya. A most pályájára visszaemlékezőnek valóban nem hétköznapi sors adatott. A rajongva szeretett, versben és prózában százszor megidézett Tolna megyei Tamásból indult útnak. Pécsi tanulmányai után régi vágya teljesülhetett: 1939-ben a magyar jezsuita rendtartomány észak-kínai missziójába került. Az előbb tanulással, majd tanítással eltöltött tíz év meghatározónak bizonyult gondolkodására, költészetére: „Ott lettem egészen emberré és ott igazán kereszténnyé” — írja. A második világháború azonban hamarosan eléri a nemzetközi kolóniát, a kínai-japán háború kitörése miatt pedig (Sanghajban még befejezi a teológiát és pappá szentelik) rendtársaival egyetemben, nagy nélkülözések közepette el kell hagynia az országot. Élményeiről sűrűn számol be a hazai lapoknak, élénk levelezést folytat az otthoniakkal. És közben persze egyre-másra születnek versei. ismétlődő vallomások Istenhez, Istenről.

Kényszer ez már, mert ahogy egyik versében megfogalmazza:

*„Színed előtt akarva-akaratlan
himnuszba kezd a lélek-
a homály, az árny, a rész-élet
keresi tiszta fényed.”*

(Akarva-akaratlan)

Újabb állomáshelyéül Kanadát választja ezután. A magyar szótól, misétől elszokott hívek fáradhatatlan gyámolítja lesz hosszú időre. Ezalatt szinte az egész világot beutazza. Élményeit így foglalja össze: „Találkoztam ezer és ezer emberrel... és nem tudnék egyet sem, akit ne ismertem volna testvérem. Mélységesen magyarnak érzem magam.”

Kanadai, illetve amerikai tartózkodása során többször látogat haza. A sok ismerős arc, az otthoni táj mindig mélyen megindítja. Most, hetvenen túl, mégis gyötrik: „Adtam, amim volt. Időt, energiát ott, ahol jártam, éltem. Otthon, Kínában, Kanadában, Amerikában... Eleget adtam? Többet kaptam, mint adtam? Igyekeztem. A mérleg Uram és Istenem kezén áll.” — írja a *Reflexió* záró soraiban.

„Őszikéi”, „Önéletrajza” mindenesetre egyaránt az isteni Jelenlétről beszélnek.

GULÁCSI ÉVA

UTÁN-ZOK OK NÉLKÜL, UTÁNZOK ZOK NÉLKÜL?

Parti Nagy Lajos: Sárbogárdi Jolán:
A test ördög

Májusban nincs lecsó, mert nagyon drága. Parti Nagy Lajos ugyanis még valamikor 15-16 évesen írt egy verset a lecsószagú májusi estéről, s ezt ekkor közölték vele. Így egy életre megtanulhatta, a rosszul tudás nem eredetiség, mert minden fikciónak valós alapja, anyaga van. Azóta is „*nekem s nagyon tág környezetemnek májusban nincs lecsó, s ha van, mint írónia van, s ennek belülről, a hogyanból kell kiderülnie... mindig féltem, hogy utáncok valamit, amiről műveletlenségemből nem tudom, hogy utáncat és rajtakapnak*”. Így szokatlan és furcsa vállalkozásnak tűnik, amikor Parti Nagy Lajos Júlia-, Romána-szerű love storyt, saját definíciója szerint *habszódiát* ír, ami egyben könyvének az alcíme is, s ez megjelenik a Jelenkornál. Ilyenből van ugyanis a legtöbb a magyar piacon, love storyból, ezt olvassák buszon, villamoson, váróteremben, veszik kilóra.

Hát utáncásra vetemedett volna Parti Nagy? Igen is, meg nem is. Szokása szerint elferdít, intertextualizál, tudatosan roncsolja a szöveget. A történet jól ismert, az álmodozó, csinos néember találkozik egyedüli és nagy szerelmével. Rögtön egymásba szeretnek, nem lesznek egykönnyen egymáséi, sok próbát kell kiállniuk szerelmük beteljesüléséig. A történet Budapesten játszódik, elferdített helyszínekkel, amikor Edina kinéz az irodából, a Tihanyi apátság a Halászbástya szomszédságában van, a szereplők a 80-as évek végének, ha nem is szellemi, de mindenképpen gazdasági elitjéhez tartoznak, bár Dénes nemcsak gazdag, hanem híres rendező is. A lány 18,5 éves, (így áll a könyvben) kisportolt, csinos, emellett jóhiszemű, szenvedélyes, ha mentőt hall, a benne fekvővel érez együtt.

Ha Parti Nagy Lajos megkérdezné tőlünk, hogy utáncok? — nemmel felelhetnénk. Stílusa nagyon jó, lemeztelenített és százszor elmondott ócska történet áll előttünk, s mégsem érezzük egyértelműen paródiának, ez a könyv érdekessége, a sok nyelvi finomság, trükk. Parti Nagy játszik a szerző szerepével, átlagon aluli, magyarul rosszul fogalmazó, összekapirgált műveltségű szerzőnő tollába adja a szöveget, ki csak közhelyekben képes kifejezni magát, s maximálisan patetikus, humortalan. A szerinte fontos szavakat, mint például a sors, az élet nagybetűvel írja, a szó-

veg pongyola, s idézőjelek tördelik. A Jelenkor kiadó azonban odafigyelhetett volna, hogy helyesírási hiba ne legyen a szövegben (vessző, tördeléshiba, Edina helyett egy helyen Erika) hisz akkor biztosak lehetünk-e, hogy a többi stilisztikai, helyesírási hiba is szándékos, tudatos?

„Az az esztétikai radikalizmusom, hogy a jó művet többre becsülöm, mint a rosszat. Minden lebonyolítás mélyén van valami banálisán egyszerű.” — mondja a már idézett *Féltérpeszben*. Másképp van ez megírva, csontváza csupán az ilyeneknek, jó megfigyelésekre alapoz Parti Nagy Lajos. S hogy után-zok-e a mű? Siránkozik-e a szerző (semmiképpen nem Sárbogárdi) a magaskultúra primátusvesztése felett? Hisz inkább a füzetecskéket falják a kedves olvasók, mint a Magvető, Jelenkor könyveit. Nem hiszem. Parti Nagy nem siránkozik, hanem labdát csap le, olyan labdát, melyet igen magasra dobott fel a populáris kultúra. S ezt talán nem kellene. A *Tésf argyala* ugyanis vicces, vicces, de nem annyira, s maximum csak egy kicsit elgondolkodtató. Létezik ugyanis egy szint, a regényecskék, pompás-pompás tévésorozatok, amivel szépirodalmi műben egyszerűen nem jó foglalkozni, semmilyen kontextusban. Nem illik itt erről beszélni. Tanulmányozhatjuk szociológiai, pszichológiai, esztétikai tanulmányokban, esszéikben. De szép prózában félre nézve haladjunk el egyszerűen mellette, sok jó könyv mellett megtehetjük, hogy nem veszünk tudomást róla. Hisz ez úgyszint minden jó érzésű olvasónak szembeötlik. Parti Nagy Lajos 90 oldalas könyve, mely valójában talán alig 40 flekknyi, könnyen olvasható, de mégsem maradó élményt nyújtó mű, maximum örömszőveg. (*Jelenkor*, 1998)

SZÜTS ZOLTÁN

TVERDOTA GYÖRGY: A KOMOR FÖLTÁMADÁS TITKA

A József Attila-kultusz születése

A recepcióesztétika megállapítása szerint az olvasás befejezése már maga egyúttal újraolvasás: az egész szöveg visszamenőleges (retrospektív) átrendezése, a zárómozanatot ismeretében, azaz a befejezés új perspektívát ad az olvasott szövegnek. Bár eredetileg ez az irodalomelméleti kijelentés általában a szövegekre vonatkozott, mégis ez a megfontolás állhat Tverdota György új irodalomtörténeti művének hátterében, amikor a József Attila halála utáni bő évtized kritikáját vizsgálja meg aprólékos gondossággal. A szerző kiinduló gondolata szerint az öngyilkosság ténye az a tragikus zárómozanatot, amely reflektor-

fénybe állítja József Attila személyét, sorsát és életművét, és újraértelmezésre készíti a kortársakat.

Egy látványos ellentmondásra hívja fel a figyelmünket a közismert József Attila-kutató: az életében oly kevésbé értékelt költő halála után rövidesen nemhogy felértékelődik, de szinte kultikus tiszteletet tulajdonítanak neki az olvasók és az irodalmárok. Ez a hirtelen szemléletváltás nagyítólenccse alá kerül Tverdota könyvében, amikor már-már mondatról mondatra értelmezi a legendaképződés elemeit, és a kultusz kialakulását, majd sorozatos példákkal bizonyítja a kultusz létezését, hatásának erejét.

A kötet világos, jól érthető fogalomkészletet tartalmaz: magyarázatot kap az olvasó minden kevésbé hétköznapi, szakmai fogalomhoz: mint például az utóélet, a kultusz vagy az apoteózis.

Azon túl, hogy a szűkebb szakmai közönség számára módszertani szempontból is figyelemreméltó alpmű minden olvasó érdekes, továbbgondolásra méltó dilemmával szembesülhet e gondolatmenet kapcsán. „A vers papírpénz, a szenvedés az aranyfedezete” — írta egy tanulmányában József Attila, s ezzel szemben Németh Andor egy József Attilával folytatott, vitájukban elhangzó érvelésére így emlékezik vissza: „Nekem mindegy, ... és a közönségnek is, hogy mi van a verseid mögött. Élményed csak akkor válik értékessé számomra és a világ számára, amikor műalkotássá lesz, vagyis elveszti személyes jellegét.” Azaz a versbeli „én”, az egyes szám első személyű alany mennyiben azonosítható (ha egyáltalán valamennyire is azonosítható...) az életrajzi „énnel”.

Mindezek adalékul szolgálnak századunk egyik legnagyobb lírikusának értőbb befogadóihoz. (*Pannonica Kiadó*, 1998)

NÓGRÁDI CECÍLIA

MAGYAR ANARCHIZMUS

A nagy történelmi megrázkódtatások a művészeket mindig arra készítetik, hogy új kifejezési formákat keressenek, olyanokat, amelyek szerintük megfelelnek koruk igényeinek. Minden „izmus” közös jellemzője, hogy rombolva építkeznek, szakítják a hagyományokkal, s újra fel akarja építeni azt a világot, amelynek formanyelve — de nyelve is — különbözik a régitől. Rendszerint azokban az országokban találtak megértő támogatókra, amelyekben erős, művelt polgárság volt, ennek hiányában — jó példa Magyarország — az izmusok harsány kezdetek után elenyésztek. Nálunk Kaszák Lajos költészetének „klasszicizálódása” jelezte a befogadó közeg hiányát.

A dadaizmus kétségkívül rokona és folytatója volt a múlt század 90-es éveiben erőre

kapott anarchizmusnak, amelynek hazánknak jóval több lelkes híve volt, mint a dadának. Az anarchizmus a civilizáció ellen lázadt, a dadaisták viszont — mint Kassák írta — nem apáik, hanem önmaguk ellen lázadtak. „Nem azért romboltak, hogy a régi helyébe valami jobbat alkossanak. Lázadtak és romboltak, mert az ember elszabadult és mindennapi eseménnyel jobban nekivadított ösztönei felett elveszítette az uralmát.”

Az izmusok fölött eljárt az idő, a Bozói András—Sükösd Miklós szerkesztette *Magyar anarchizmus* mégis tanulságos olvasmány. Nemcsak azért, mert a mozgalmak teljességre törekvő képét adják, hanem mert az olvasóban folyvást az a döböntés merül föl: vajon napjainkban nem az anarchia és az értéktagadás lett-e az emberiség egyik mozgatója? Igaz, nem izmusok formájában, de nem is olyan derűt keltő módon, ahogy annak idején az izmusok botránykeltő gesztusait fogadták. A mai anarchistákkal, robbantókkal és túszejtőkkel összehasonlítva Schmidt Henrik és követői gyámoltalan teoretikusok voltak.

RÓNAY LÁSZLÓ

CSÍKVÁRI GÁBOR: KALLIOPÉ A MÁRIA TÉREN

Elemzések a magyar regény közelmúltjából

Csíkvári Gábor *Kalliope a Mária téren* című kötete rövid összegzés (mindössze 125 oldal), egy kis elmélet, egy kevéske irodalomtörténet, egy kis gyakorlat, mely nem a kritika ítélete szerint legkiemelkedőbb művekkel foglalkozik. Csíkvári Gábor kötetében a posztmodern irodalomtudomány/kor kelles közepén megáll, és körülnéz. A kötet első részében elméleti problémákat vet fel, eligazítást ad a fogalmak, kifejezések tömkelegében, többféle nézőpontot is figyelembe véve. Nem tör lándzsát sem a hermeneutika sem a dekonstrukció mellett, de ami lényeges, a Lukács György-féle szemléletmódnak már se híre, se hamva. A kötet sok definíciót ad meg, ezért nagyon oda kell figyelni, bár nyelvezete egyértelműen a közérthetőségre törekszik, hogy az olvasás gördülékeny maradjon: devialt fabula, szüzsé, kompozíció kifejezések megértése nemegyszer többszöri olvasást igényel. A mű összehasonlítja a modern és a posztmodern kor irodalmának jellegzetességeit, de nem állítja szöges ellentétbe őket: metonímia vagy metafora, narráció, vagy reflexió. Tárgyalja a reális és irreális elemeket a regényekben, s szándékkal mindig hagy kétségeket maga után, számos új tanulmánytéma adva ezzel.

A kötetben négy hetvenes évekbeli magyar regényt elemez, amelyek egy-egy regényjelenség megnyilvánulásában jellegzetesek: 1. Metaforikusan beszerkesztett reflexív szüzséelemek a reflexív fabulában: Hajnóczy Péter: *A halál kilovagol Perzsiából*, 2. Metonimikusan beszerkesztett narratív és reflexív szüzséelemek a reflexív fabulában: Spiró György: *Kerengő*, 3. A jelképes irreális elem mint fabulaszervező középpont: Lázár Ervin: *A fehér tigris*, 4. A reflexív fabula összetöredezik, a metaforikusan egymás mellé rendelt narratív és reflexív szüzséelemek alá rendelődik: Bereményi Géza: *Legendárium*. Valamennyi elemzésben a cselekményt, valamint a narrációt és reflexiót külön vizsgálja. Ezek az elemzések élvezhetőek, és könnyen olvashatók.

A kötet befejezésében Csíkvári Gábor megrajzolja egy lehetséges regénytípológia körvonalait, és utal a nyolcvanas évekre is. Mindenképpen figyelemreméltó ez a könyv, mind a „szakmában jártasak”, mind a „beletanulók” számára. A kötet végén évszámok szerinti, igen átfogó és tarka bibliográfia található, két dolog azonban hiányzik: az idegen nyelvű szakirodalom, csupán fordításokra hivatkozik. Valamint hiányzik a világhálón található óriási forrásanyag, melynek egy része írásban már nem jelent meg, mert ennek a felhasználása már elengedhetetlenül fontos a korszerű tanulmányok írásakor. (*Trezor Kiadó*, 1998)

SZÜTS ZOLTÁN

ESZTÉTIKAI-MŰVÉSZETI ISMERETEK, NEVELÉS

Ebben a lehangoló szellemi helyzetben óriási a nevelés, az esztétikum iránt való igény felkeltésének és a művészi szép értékelésének, befogadására való készítetések szerepe. Ezt segíti Bálványos Huba *Vizuális Kultúra* című sorozata, amelynek második kötete *Esztétikai művészeti ismeretek, nevelés* címmel jelent meg. A vállalkozás tiszteletet parancsol, hiszen a magyar esztétikai irodalom nem túlságosan gazdag. Nem véletlen, hogy a jeles filozófiatörténész, Halasy-Nagy József így köszöntötte Sík Sándor művét: Habemus Aestheticam! Van már esztétikánk! Bálványos Huba vállalkozásának természetesen más a célja: nem rendszerez — pontosabban nemcsak rendszerez! — hanem az érzellem és értelem szintézisét teremtve az értékelő befogadáshoz segítő könyve használóját, s ezzel olyan lelkeség modelljét építi föl, amely a műalkotáson túl is léphet, mert feltámad benne az egyetemeség igénye. (*Balassi Kiadó*, 1998).

RÓNAY LÁSZLÓ

SOMMAIRE

FERENC SZAKÁLY:	Le siècle du troisième schisme
MÁTÉ GÁRDONYI:	L'importance théologique du Concile de Trente
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH:	Le Concile de Trente et la Hongrie
ANTAL MOLNÁR:	L'ordre des Jésuites au 16 ^e siècle en Hongrie
PÁL ÁCS:	Littérature et culture catholique au siècle de la Réforme
JÁNOS KELEMEN:	La Comédie divine de Dante

INHALT

FERENC SZAKÁLY:	Das Jahrhundert des dritten Schismas
MÁTÉ GÁRDONYI:	Die theologische Bedeutung des Trienter Konzils
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH:	Das Tridentinische Konzil und Ungarn
ANTAL MOLNÁR:	Der Jesuitenorden in Ungarn des 16. Jahrhunderts
PÁL ÁCS:	Katholische Literatur und Kultur im Jahrhundert der Reformation
JÁNOS KELEMEN:	Die Göttliche Komödie von Dante

CONTENTS

FERENC SZAKÁLY:	The century of the third schism
MÁTÉ GÁRDONYI:	The theological relevance of the Council of Trento
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH:	The Council of Trento and Hungary
ANTAL MOLNÁR:	The Jesuit Order in Hungary in the 16 th century
PÁL ÁCS:	Catholic literature and culture in the century of the reformation
JÁNOS KELEMEN:	The Divine Comedy by Dante

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőség: BITSKEY BOTOND, HORÁNYI ÖZSÉB, KISS SZEMÁN RÓBERT, MORVAY EDIT
Szerkesztőbizottság: BÉKÉS GELLÉRT, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, MOHAY TAMÁS, NAGY ENDRE,
POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, VÁRNAI JAKAB

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: VESZPRÉMI NYOMDA RT.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató

Lapunk megjelenését

a Nemzeti Kulturális Alap és a Soros Alapítvány támogatja

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. Telefon: 317-7246; telefax: 317-7682. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://communio.hcbc.hu/vigilia> /E-mail cím: vigilia@hcbc.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta, a HÍRKER Rt., az NH Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekk száma: OTP. VII. ker. 11707024–20373432. Előfizetési díj: 1 évre 1200, — Ft, fél évre 600, — Ft, negyed évre 300, — Ft egy szám ára 115, — Ft. — Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.) vagy az Inter-Europa Bank Rt-nél (1053 Budapest, Szabadság tér 15.) vezetett 1971941404 sz. számláján. Ára: 45, — USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10–14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 115 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- NYILASY BALÁZS A fenomenológiától a nemzeteszméig
Arany János
- CSER LÁSZLÓ „Ágról vissza a nagy gyökerbe...”
Sárbogárdi Jolán: A test ördöge
- PARTI NAGY LAJOS A komor föltámadás titka
- TVERDOTA GYÖRGY Magyar anarchizmus
- CSÍKVÁRI GÁBOR Kalliopé a Mária téren
- Esztétikai-művészeti ismeretek, nevelés

A SZEMLÉKET ÍRTÁK Gulácsi Éva, Nógrádi Cecília, Rónay László,
Schmidt Péter és Szűts Zoltán

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- Keresztény századok – a 17. század
- Az ezredvég reménye
- A szolidaritás esélyei és kihívásai
- Atya és atyaság egy apátlan korban
- Az emberi jogok és az egyház
- Fides et ratio (A pápa új enciklikájáról)

ISSN 004260242-4

9 770042 602425